

**Wo'zbekstan Respublikasi' Joqari' ha'm wortan arnawli'
bilimlendiriw ministrliqi**

Berdaq ati'ndag'i' Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi'

Bektursi'nova Gawxar

**I.Yusupov shi'g'armalari'nda omonim so'zlerdin'
qollani'li'wi'**

Pitkeriw qa'nigelik jumi'si'

Ilimiy basshi':

doc. I.Seytnazarova

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

No'kis-2012

Jaqlawg'a ruxsat berildi:

Fakultet dekani':

doc. Q.Turdi'baev

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

Ilimiy basshi':

doc. I.Seytnazarova

**Tema: I. Yusupov shi'g'armalari'nda omonimlerdin'
qollani'li'wi'**

Ma'mleketlik attestaciya komissiyasi'ni'n' qarari':

Bektursi'nova Gawxardi'n' pitkeriw qa'nigelik jumi'si'na

«_____» ball qoyi'lsi'n

“_____”iyun 2012-jil

MAK basli'g'i': _____

MAK ag'zalari': _____

_____	_____
_____	_____
_____	_____
_____	_____

MAZMUNI

KIRISIW.....	4
--------------	---

I BAP. QARAQALPAQ TILINDE OMONIMLER10

I.1. Omonimiya semantikali'q qubi'li's si'pati'nda	10
I.2. Omonimler ha'm ko'p ma'nili so'zler	16
I.3. Omonimlerdin' tu'rleri	20
I.4. Omonimlardi aji'rati'wda konteksttin' a'hmiyeti	31

II BAP. I. YUSUPOV SHI'GARMALARI'NDA OMONIMLERDIN' STILLIK QOLLANI'LI'WI'39

II.1. Shi'g'arma ta'sirshen'ligin artti'ri'wda omonimlerdin' xi'zmeti	39
II.2. I.Yusupov shi'g'armalari'nda omonimlerdin' qollani'li'w wo'zgesheligi	43

Juwmaq49

Paydalani'lg'an a'debiyatlar53

KIRISIW

Yelimiz g'arezsizlikke yerisiwi menen turmi'si'mi'zdi'n' barli'q tarawlari' si'yaqli bilimlendiriw, soni'n' ishinde til bilimi tarawi' wo'zinin' rawajlani'wi'ni'n' duri's joli'na tu'sip aldi'. Ja'miyetimizdin' rawajlani'wi' menen tilimiz de wo'zine say rawajlani'p ati'r. Sebebi til - ja'miyetlik qubi'li's. "Til – xali'qti'n' jasap wo'tken wo'miri, ha'zirgi jasap turg'an ha'm keleshekte jasaytug'i'n barli'q a'wladlari'n bir ulli' tari'yxi'y janli' pu'tinlikke ja'mlestiriwshi sonday janli', sonday mol ha'm sonday bekkem baylani'si' boli'p tabi'ladi'" - degen yedi, ataqli' pedagog K.D.Ushinskiy. Haqi'yqati'nda da, til ha'r qanday xali'qti'n' wo'tmishinen da'rek beriwshi, al, bu'gingi ku'n turmi'si'mi'zda millet aynasi', milliy maqtani'shi'mi'z si'pati'nda bizge bahali' xi'zmet yetiwshi wog'ada a'hmiyetli qural boli'p yesaplanadi'. Usi' wori'nda prezidentimiz I.A.Karimovti'n' til haqqi'ndagi' mi'na pikiri ayri'qsha a'hmiyetke iye: "Ana tiline muhabbat ma'selesini barli'q jaqsi' pazi'yletler insan kewline yen' aldi' menen anani'n' ha'yyiwi, ana tilinin' qaytalanbas go'zzalli'g'i' menen sin'edi. Men bul ma'seleni ayri'qsha atap woti'rg'ani'm tegin yemes. Ana tili – bul millettin' ruwxı'. Wo'z tilin jog'altqan ha'r qanday millet wo'zliginen ayri'li'wi' so'zsiz. Bay ha'm go'zzal ana tilimiz benen tutas baylani'stag'i' wo'lmes milliy qa'diriyatlari'mi'z da ideologiyali'q ta'rbiyani'n' bir bo'legi boli'wi' tiyis"¹. Demek, solay yeken til biz ushi'n tek g'ana baylani's qurali' si'pati'nda yemes, al bizin' ruwxı'ylı'g'i'mi'zdi'n' bir ko'rinisi si'pati'nda da qa'dirli.

Ha'zirgi da'wirde qaraqalpaq a'debiy tili wo'zinin' so'zlik qurami', grammatikali'q quri'li'si', stillik bayli'qlari' jag'i'nan rawajlang'an tiller qatari'nan wori'n aladi'. Qaraqalpaq tili qaraqalpaq xalqi'ni'n' uli'wma so'ylew tilinin' tiykari'nda payda boli'p, grammatikali'q jaqtan belgili bir normag'a tu'sken tilden ibarat. Ha'r qanday tildi payda yetiwshi tiykarg'i' leksikali'q birlik so'z boli'p tabi'ladi'. Qaysi' bir tildi ali'p qarasan' da worayli'q wori'nda tiykarg'i' tu'lg'a si'pati'nda yen' aldi' menen so'z

¹ Каримов И.А. Еркін Қарақалпақстан, 2000-жыл, 14-сентябрь.

na'zerin'di awdaradi'. Wo'ytkeni ja'miyette adamlardi'n' bir-biri menen til arqali' piker ali'si'wi', qatnasi'wi' so'zlerdin' ja'rdemi menen g'ana iske asi'ri'ladi', so'zlerden ga'pler quraladi', adam wo'z woyin, pikirin yekinshi birewge so'zler arqali' jetkeredi. So'z tildin' kommunikativlik xi'zmet atqari'wi'ndag'i' tiykarg'i' qural boli'wi'ni'n' wo'zi-aq tilde woni'n' toiykarg'i' birlik yekenligin da'llilleydi. Usi' ko'z qarastan tilde so'zdin' worni' tuwrali' belgili rus ilimpazi' R.A.Budagovti'n' mi'na pikirin toli'g'i' menen quwatlawg'a boladi': "So'z – bul yen' tiykarg'i' kategoriya. Til haqqi'nda woylasaq yen' aldi' menen so'zler tuwrali' woy juwi'rtami'z. Wo'ytkeni, til so'zlerden turadi', so'zlerge bo'linedi, so'zlerdin' bir-biri menen qari'm-qatnas baylani'si' procesinde iske asadi'. Til haqqi'ndag'i' ilim so'z benen qatar tu'rli til kategoriyalari'n ha'm til qubi'li'slari'n u'yretkeni menen wonda yen' basli' "ta'biyiy" kategoriya retinde so'z turadi'"².

Duri'si'nda da, so'z tilde usi'nday a'hmiyetli tiykarg'i' kategoriya. Til haqqi'nda qaysi' ma'seleni izertlemekshi bolsan' da woni' so'z benen birge so'zdin' tiykari'nda, so'z benen tikkellei baylani'sli' qaraw kerek boladi'.

Basqa xali'qlardi'n' til bilimi si'yaqli', qaraqalpaq tilindegi so'zlerdi de, wolardi'n' ma'nisi, qollani'w wo'risi, tildegi xi'zmeti boyi'nsha til biliminin' leksikologiya tarawi' izertleydi.

Til biliminin' leksikologiya tarawi' tek g'ana so'zlik quramdi' g'ana u'yrenip qoymastan, woni' ha'zirgi rawajlani'w da'rejesinen ha'm tariyxı'y ko'z qarastan da u'yrenedi. So'z leksikologiyada leksikali'q birlik retinde qarasti'ri'ladi'. Sonli'qtan da, so'z til biliminin' tek g'ana leksikologiya tarawi'nda yemes, soni'n' menen birge morfologiya ha'm basqa tarawlarında da u'yreniledi. Misali': morfologiya tarawi'nda so'zlerdin' si'rtqi' formasi', grammatikali'q qa'siyetleri jag'i'nan baha beriledi.

Biz so'z yetkenimizdey leksikologiya tarawi' til biliminde so'zlerdin' ma'nisin, qollani'w wo'risin, tariyxı'y shi'g'i'si'n, qaysi' toparg'a kiretug'i'nli'g'i'n, rawajlani'w bari'si'n u'yretedi. Wo'z gezeginde leksikologiya

² Будагов Р.А. Введение в науку о языке, - М; 1968, -Б.5

tarawi' da bir neshe bo'limlerden turadi'. Usi'nday leksikologiya tarawi'ni'n' u'yretetug'i'n ma'selelerinin' biri omonim so'zler boli'p yesaplanadi'.

Biz so'ylew yamasa jazi'w bari'si'nda si'rtqi' formasi' birdey, biraq an'latatug'i'n ma'nisi jag'i'nan bir-birine heshqanday jaqi'nlaspaytug'i'n so'zlerden de paydalanami'z. Bunday so'zlerdin' qanday ma'nide qollani'li'p turg'anli'g'i'n so'z dizbeginen yaki ga'ptegi so'zlerdin' wo'z-ara baylani'si'nan, ayti'lajaq tiykargi' pikiriden g'ana an'lawg'a boladi'. Mi'sali':

1. Jurtbasi'mi'zsi'z xali'q tilegindegi

Uzaq **jas** buyi'rsi'n wo'mirin'izge, (I.Yu. "Prezident".)

2. Tamshi' **jas** qonbag'ay kirpigin'izge,

Biymezgil hesh u'yde so'nbegey shi'raq,

(I.Yu. "Kim bar bizin' jaqti'n' hayallari'nday.)

3. Keler wo'z iyesi woni'n',

Jan'a a'wlad – aqilli' **jas**. (I.Yu. "Bul jer yele zor boladi'.)

Bul mi'sallardi'n' u'shewinde de "jas" degen so'zler ushirasadi'. Wolar formasi' jag'i'nan birdey bolg'ani' menen usi' ga'rlerdegi ma'nisi pu'tkilley basqa-basqa.

Joqari'dag'i' mi'sallardan ko'rip turg'ani'mi'zday, jazi'li'wi' ha'm ayti'li'wi' birdey, ma'nisi jag'i'nan ha'r qi'yli', bir-birinen pu'tkilley ali's bolg'an so'zlerdi ha'm so'z formalari'n omonimler dep ataymi'z. Omonim termini grek tilinin' "homod" - bir qi'yli', "ohita" - at degen so'zlerinen kelip shi'qqan³.

Usi' ko'zqarastan qarag'ani'mi'zda omonim so'zler birdey, birgelki, atamasi' usas degen ma'nisti bildiredi yeken. Bizin' bul pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zdi'n' da tiykarg'i' **maqseti** usi' omonim so'zlerdi, wolardi'n'

I. Yusupov shi'g'armalari'nda qollanilili'wi'n u'yreniwge bag'i'shlang'an.

A'l'bette, ha'r qanday ko'rkem shi'g'arma jekke adam do'retpesi. Wol wo'z shi'g'armasi'nda xali'q tilinen wondag'i' so'zlerden qalay paydalang'anli'g'i' jazi'wshi' yaki shayi'rdi'n' sheberliginen g'a'rezli. Yeger

³ Бердимуратов Е., Дәўлетов А. «Тил билимине кириспе». Нөкис. 1988. –Б. 145.

jazi'wshi' yamasa shayi'r wo'zinin' shi'g'armasi'n do'retiw bari'si'nda tilimizdegi so'zlerden sheber ha'm wori'nli' paydalana alsa g'ana wol haqi'yqi'y ko'rkem shi'g'arma bola aladi'. Soni'n' ishinde omonim so'zlerden paydalani'w do'retiwshinin' sheberligine u'lken juwapkershilik ju'kleydi. Sebebi, omonim so'zler jazi'li'wi' ha'm aytili'wi' jag'i'nan birdey bolg'anli'g'i' ushi'n bunday so'zlerdi tek g'ana sol ga'p ishinde, kontekstte ani'qlaw mu'mkin. Usi'g'an qaramastan omonim so'zlerko'rkem shi'g'armalarda ko'rkemlew qurallari' si'pati'nda da ayri'qsha a'hmiyetke iye. Lekin, biz omonimlerde ko'p ma'nili so'zlerden aji'rata biliwimiz kerek.

Omonim so'zler arasi'nda ishki baylani's bolmaydi, al, ko'p ma'nili so'zler arasi'nda wo'z-ara ishki baylani's boladi', yag'ni'y wolardi'n' biri yekinshisinin' tiykari'nda payda boladi'. Mi'sali': wot /ko'k sho'p, maysa, wot /wo'rt, jali'n/ , an'i'z /awi'zeki do'retpe/, an'i'z /u'y qaptali'ndag'i' qiytaq jer/ Bundag'i' wot, an'i'z so'zleri omonim so'zler. Sebebi, wolar arasi'nda wo'z-ara ishki baylani's yamasa biri yekinshisinin' tiykari'nda do'relgenligi sezilmeydi. Al, ayaq /adamni'n' ayag'i'/, ga'ptin' ayag'i', istin' ayag'i', suwdi'n' ayag'i' h.t.b. Bunda "ayaq" so'zinin' tiykarg'i' manisi adam organizminin' to'mengi bo'limi. Usi' ayaq so'zinin' ma'nisinin' ken'eyiwi na'tiyjesinde son'g'i' mi'sallarda da ayaq so'zi qollani'li'p tur. Bul mi'sallardag'i' ayaq so'zlerinin' arasi'nda ishki baylani's bar, yag'ni'y adanmni'n' mu'shesinin' to'mengi bolimin an'latqanli'g'i' ushi'n da, keyingi mi'sallarda da sog'an sa'ykes ug'i'mdi' an'lati'w ushi'n usi' so'z qollani'lg'an.

Temani'n' aktualli'g'i'. Tilimizdegi omonimler ha'm ko'p ma'nili so'zlerdin' ayi'rmashi'li'g'i'n ashi'p beriw, soni'n' menen birge omonimlerde stillik qollani'li'wi'ndag'i' wo'zgeshelikdi ani'qlaw boli'p yesaplanadi'. Buni' I.Yusupov do'retiwshiligi mi'sali'nda ko'rip wo'temiz. Anaw ya mi'naw omonim so'zge, woni'n' konteksttegi ma'nisine, so'z dizbegi yamasa ga'ptegi worni'na, qollani'w wo'risine, stillik wo'zgesheligine toqtap wo'temiz. Solay yetip, biz bul jumi'si'mi'zda I.Yusupovti'n'

shi'g'armalari' mi'sali'nda qaraqalpaq tilindegi omonim so'zlerdin' qollanili'wi'n talqi'lawdi' jumi'si'mi'zdi'n' basli' **wazi'ypasi'** retinde qarawdi' maqul dep tapti'q. Bunda ko'rnekli ilimpazlar K.Axanov, M.Asqarova, E.Berdimuratov, O.Bekbawlov, A.Bekbergenov, A'.Bolg'anbaevlardi'n' h.t.basqalardi'n' bir qatar ilimiy miynetler bizin' jumi'si'mi'zdi'n' **metodologiyali'q tiykari'n** quraydi'.

Tildin' kommunikativlik xarakteri ku'ndelikli turmi'sta woni'n' so'ylesiw, xabarlaw, ta'sir yetiw si'yaqli' yen' basli' ja'miyetlik xi'zmetti atqari'wi'nda ko'rinedi. Ko'rkem a'debiyat ja'miyetlik ko'zqarasi'nan wo'zinin' estetikali'q ta'sir yetiwshen'ligi menen ayri'li'p turadi'. Wo'ytenki, ko'rkem a'debiyat ta ta'biyati' boyi'nsha estetikali'q-kommunikativlik xarakter bar. Haqi'yqi'y ma'nidegi ko'rkem shi'g'armadan ta'sirlenbeytug'i'n, la'zzet almaytug'i'n woqi'wshi'ni'n' tabi'li'wi' qi'yi'n.

Ha'rqanday ko'rkem shi'g'armani'n' tiykarg'i' materialli'q birligi so'z boli'p yesaplanadi'. Soni'n' ushi'n da ko'rkem shi'g'armani'n' suliwli'g'i', ko'rkemligi woni'n' tilinde ko'rinedi.

Joqari'da aytqani'mi'zday, til biliminin' leksikologiya tarawi' so'z birliklerin' wolardi'n' ma'nilierin qollani'li'w wo'risin u'yrenedi. Solay yeken ko'rkem a'debiyat leksikasi' da til biliminin' basqa tarawlari'na qarag'anda bir qansha ko'birek izertlengen tarawlari'ni'n' biri. Bul tarawda bir qansha ko'lemli ilimiy miynetler jari'q ko'rди, ko'p g'ana kandidatli'q, doktorli'q dissertაციyalar jaqlandi'. Lekin tilekke qarsi' omonim so'zlerdin' izertleniw jag'dayi'na keletug'i'n bolsaq, bul boyi'nsha arnawli' ilimiy miynet ya'ki ilimiy maqala ja'riyalanbay ati'r. Omonim so'zler haqqi'nda tek g'ana ilimpazlardi'n' monografiyalari'nda ha'm joqari' woqi'w wori'nlari'ni'n' studentlerine arnal'gan sabaqli'qlari'nda so'z yetilgen.

Omonim so'zler basqa tillerde bir qansha da'rejede izertlengen. Ma'selen, rus tilinde O.S.Axmanov⁴, L.A.Vvedenskaya ha'm N.L.Kolesnikov⁵, O.M. Kim⁶,

⁴ Ахманова О.С. Словарь омонимов русского языка. –М. Советская энциклопедия, 1974.

⁵ Введенская Л.А, Колесников Н.П. Учебный словарь омонимов русского языка. –М, «Март», 2005.

⁶ Ким О.М. Словарь грамматических омонимов русского языка. –М, «АСТ», 2004.

qazaq tilshi ilimpazlari' K. Axanov⁷ ha'm M. Belbaevlardi'n'⁸, wo'zbek tilinde M.Mirtojievtin'⁹ miynetlerinde wo'z aldi'na so'z yetiledi.

Usi' koz qarastan qarag'anda qaraqalpaq tilinde omonim so'zler de wo'z aldi'na izertlew obiekti boli'p, til biliminde sheshiliwin kutip turg'an ma'selelerdin' biri boli'p yesaplanadi'. Omonim so'zler tilde talas-tarti'sli' pikirler tuwdi'rmawi' ushi'n wol haqqi'nda ani'q, ilimiy teoriyali'q juwmaqlang'an pikirlerge iye boli'wi'mi'z kerek.

⁷ Аханов К. Қазақ тіліндегі омонімдер. Алматы, 1958.

⁸ Белбаев М. Қазақ тілінің омонімдер сөздігі. Алматы, 1988.

⁹ Миртожиев А. Узбек тилида полисемия. Тошлент, 1975.

I BAP. QARAQALPAQ TILINDE OMONIMLER

I.1. Omonimiya - semantikasi'q qubi'ili's si'pati'nda

Leksikasi'q omonimler leksikologiya tarawini'n izertleytug'i'n obyektlerinin' ishinde ko'lemi jag'i'nan u'lken a'debiy tilde jiyi qollani'latug'i'n wo'risi ken' ha'm tildin' bayli'g'i'n ko'rsetetug'i'n bir bo'limi. Omonim so'zler leksikasi'q birlik si'pati'nda wo'z ma'nisine iye. Sebebi, omonimiya tek si'rtqi' formalarini'n' bir-birine usas yamasa jaqi'nli'g'ina yemes, al wolardi'n arasi'ndag'i' ma'nilerini'n bir-birinen ali'sli'g'ina da tiykarlanadi'. Ha'r qanday so'z leksikasi'q ma'nili birlik bolatug'i'n bolsa, onda omonim so'zlerdi de leksika tarawinda semantikasi'q qubi'ii's si'pati'nda ta'n ali'wi'mi'z kerek. Qaraqalpaq tilinde si'rtqi' formasi' birdey, al, ma'nileri ha'r qi'yli' so'zler, yag'ni'y omonim so'zler ko'plep ushi'rasadi'. Omonim so'zler birdey formag'a ha'm birdey ayti'li'wg'a iye boli'p, bir neshe ma'nilerdi an'latadi'. Mi'sali':

1. "Mu'sa'pir afandi, sag' wol, daha!"-dep,

Tu'rkler qulaq tu'rip, *jag'in* tayandi'. (I.Yu. "Watan topi'rag'i'")

2. "Aqi'li'n'di' basi'n'a *jaq*"-degen g'oy,

Ata-baba bayag'i' bir zamanda. (I.Yu. To'rtlikler.)

3. Aeroporttan shi'gi'p, buri'ldi' baqqa,

Qatara qara tal i'rg'alg'an *jaqqa*. (I.Yu. "Watan topi'rag'i'".)

4. Jaltan' boli'p qay birin'e *jag'ayi'n*,

Ja'bir qi'la bermen' jani'ma menin'. (I.Yu. A'jiniyazdi'n' monoligi".)

5. "Bar, taqsi'r. Shaqi'ri'p bereyik, -dedi,

Jaq, wo'zimiz bari'p ko'reyik"-dedi. (I.Yu. "Patsha ha'm shayi'r".)

Bul mi'sallardag'i' sirtqi' formasi' ha'm ayti'li'wi' birdey so'zler bular-*jaq* so'zi. Biraq, mi'sallardag'i' ha'r bir *jaq* so'zinin' ma'nileri basqa-basqa. Birinshi mi'saldag'i' *jaq* so'zi atli'q so'z shaqabi'na tiyisli boli'p, adamni'n' jag'i' yag'ni'y adamni'n' bir dene ag'zasi' ma'nisinde yekinshi mi'saldag'i' *jaq* so'zi feyil so'z shaqabi'na tiyisli boli'p, jag'iw, su'rtiw,

boyaw ma'nisinde, ushinshi mi'saldag'i' jaq so'zi ta'repti, qandayda bir wori'ndi' yag'ni'y tamandi' bildirip turg'an bolsa, to'rtinshi mi'saldag'i' jaq so'zi bolsa -ayi'n\\-eyin qosi'mtasi' menen kelip tur, biraq, woni'n' tu'biri de jaq so'zi boli'p, bunda jag'i'nayi'n, jaqsi' ko'rineyin degen feyildin' tilek meyil ma'nisinde kelgen. Al, besinshi mi'saldag'i' jaq so'zi bolsa jandi jag'i'w, pida'kerlik yetiw degen so'zdin' sinonimi retinde qollani'li'p tur. Bunday so'zlerdi jeke turg'an halda hesh qanday bir birinen aji'rati'w mu'mkin yemes. Omonim so'zlerdin' qaysi' ma'nide qollani'li'p turg'anli'g'i'n tek g'ana so'z dizbeginde, tutas bir ga'p ishinde g'ana bir-birinen aji'ratiw mu'mkin.

Omonimler bir so'z shaqabi'nan da, ha'r qi'yli so'z shaqaplari'nan da jasaladi'. Qaraqalpaq tilindegi omonim so'zler tuwi'sqan qazaq tilindegi omonim so'zler menen de sa'ykes keledi. Mi'sali': qaraqalpaq tilindegi toy/atli'q, toy/feyil, ton'/atli'q, ton'/feyil, si'r/atli'q, si'r/atli'q, jala/atli'q, jala/feyil, h.t.b. Bul so'zlerdin' barli'g'i' da qazaq tilinde de usi' so'z shaqaplari'na kiredi ha'm omonim so'zler boli'p yesaplanadi'. Bunday so'zlerdi ko'plep keltire beriwge boladi'. Bul qaraqalpaq ha'm qazaq tilinin' tuwi'sqan tiller bolg'anli'g'i'nan da'rek beredi.

Omonim so'zler wo'z-ara eki ma'nini ha'm ko'p ma'nini bildiriwi mu'mkin. Mi'sali':

1. Xosh bol yendi qiriq ji'lli'q joldasi'm,

Bel bayladi'm sensiz wo'mir su'rmege.

(I.Yu. "Izimbet ag'ani'n' shi'li'm menen xoshlasi'wi".)

2. Wonseri **bel** menen siyseri ketpen,

Jantaq da'steletip, tomar gewletken.

(I.Yu. "Bul jer yele zor boladi".)

Bunda birinshi mi'saldag'i' bel (atli'q) adamni'n' beli'n yag'ni'y adamni'n' bir mu'shesin an'lati'p turg'an bolsa, yekinshi mi'saldagi' bel (atli'q) so'zi diyqanshi'li'qta qollani'latug'i'n bir a'sbapti' bildirip tur. Demek bel so'zi yeki ma'nide qollani'lg'an bolsa, da'slepki mi'saldag'i' jaq so'zi

bes ma'nide qollani'lg'an. Bul mi'sallarda keltirilgen omonim so'zlerdin' ba'ri de wo'zlerinin' ani'q semantikasi'na, zatli'q ma'nilerine iye. Wolar ma'nilik jaqtan qandayda bir predmetti, ha'reketti, belgini, wori'ndi', yen' basli'si' ug'i'mdi' an'lata aladi'. Sebebi, tildin' tiykarg'i' birligi retinde so'z tu'siniledi. Sonli'qtan bolsa kerek, usi' da'wirge shekem so'zge ha'r qi'yli' ani'qlama berilip kiyati'r. Wol birde bizdi qorshag'an obyektiv shi'nli'qti'n' tildegi ani'q sa'wlesi delinse, ekinshiden predmet ha'm qubi'li'slardi'n' atamasi', ushinshi bir tu'sinikte ma'nige iye birlikler ji'yni'di'si' dep si'patlanadi'. Haqi'yqati'nda da biz obyektiv shi'nli'qti' qubi'li'slardi', wolardi'n' atamaları'n ma'nili sesler ji'yi'ndi'si'nan quralg'an so'z ju'zinde tani'ymi'z.

Usi' ko'z qarastan qarag'ani'mi'zda so'zlerdin' predmetlik-zatli'q ma'nisi woni'n' grammatikali'q ma'nisi boli'p tabi'ladi'. Tilde leksikali'q ma'nige iye so'zler de, leksikali'q ma'nige iye yemes so'zler de ushirasadi'. Leksikali'q ma'nige iye yemes so'zler tilimizde ko'mekshi so'z xi'zmetin, yag'ni'y so'zlerdi baylanisti'ri'w ha'm qosi'msha ku'sheytiwshi ma'ni beriw xi'zmetin atqaradi'. Wolar so'zlerge grammatikali'q ma'ni ju'kleydi. Tilimizde mine usinday ko'mekshi so'zler menen leksikali'q ma'nige iye so'zler de omonim boli'p keletu'g'i'n jag'daylar da ushi'rasadi'. Mi'sali':

1.Teren' suwda "alti'n bali'q" bar jerge,

Aw salg'anday u'ymeleser adamlar. (I.Yu. "Dollar".)

2."Tu'sinbeppen-aw sog'an men miygeshshe",

-Dep jas jigit jadi'rap ku'ldi. (I.Yu. "Montyor bala si'm tarti'p keldi".)

1. "Ay ne ushi'n jalg'i'z"-dep,

Si'rli' soraw bergenin'. (I.Yu. "Romans".)

2. Pay-pay wotag'asi'-ay gu'wlep wo'tpeysiz,

Nege siz solardi' japi'ri'p ketpeysiz. (I.Yu. "Yerkin wo'zek".)

1.Samal tursa sen bir tegis i'rg'ali'p woysshan',

Saldamli'raq woy woylawdi' u'yrettin' mag'an. (I.Yu. "Qara tal".)

2.Qoy barda qonaq ku'tilip toy sawi'lar,

Turi'si' bereket – g'oy, woy ja'niwar.

(I.Yu. “Shopan xalqi’-shi’ni’qqan sho’l perzenti”.)

A'dette so'z konkret jag'day da g'ana bir leksikali'q ma'nige iye boladi'. Yeger wolay bolatug'i'n bolsa, biz so'z yetip woti'rg'an omonim so'zler de semantikali'q qubi'li's bola aladi'. Sebebi, omonim so'zler si'rtqi' formasi' birdey bolg'ani' menen wolardi'n' arasi'nda heshqanday ishki baylani's joq. Wolardi'n' ha'r biri wo'z aldi'na leksikali'q manige iye. Demek, omonimiya semantikali'q qubi'li's si'pati'nda leksikami'zdi' bayi'ti'p woti'radi'.

Usi' omonim so'zler tilimizde qalay payda bolg'an? Wolardi'n' ju'zege keliwine qanday sha'ra'yatlar sebep bolg'an? Wolarda ma'ni qatnasi' bayqalama joq pa? Yendi usi' sorawlarg'a juwap izlep omonim so'zlerdin' tilimizde payda boli'w sebeplerine qi'sqasha toqtali'p wo'teyik.

Tilimizde omonim so'zler geypara ko'p ma'nili so'zlerdin' leksikali'q ma'nilerinin' uzaqlasi'wi' arqali' payda bolg'anli'g'i'n ko'pshilik ilimpazlar wo'z miynetlerinde ayti'p wo'tedi. Mi'sali': “tilimizde bir na'rseni'n' tu'rin bildiretug'i' n ko'k degen so'z bar. Bul so'z yerterekte de bir ba'rsenin' tu'rin ko'rsetetug'i'n ma'ni bildirip kelgen. Wol bizin' tilimizde aspan degen ma'nide de, jan'a ko'gerip shi'g'ip kiyati'rg'an wo'simlik ma'nisinde de, pispegen degen ma'nide de qollani'li'p ju'r. Bulay dewge aspanni'n' da, jan'a ko'gerip shi'g'i'p kiyati'rg'an wo'simliktin'' de, pispegen na'rsenin' de (qawi'n, g'arbi'z, miywe, yegin h.t.b.) tu'rinin' ko'k boli'wi' mu'mkinshilik beredi”¹⁰. Bunday pikirdi qazaq ilimpazlari' K.Axanovti'n'¹¹da, A'.Bolg'anbaevti'n'¹² da miynetlerinen ko'riwge boladi'. Bulardan ku'n, ay degen so'zler de ko'p ma'nili so'zlerden payda bolg'an omonimler yekenligin ko'remiz. Bunnan ko'rinip turi'pti', tilimizdegi omonim so'zlerdin' payda boli'wi'ni'n' birinshi tu'ri ko'p ma'nili so'zlerdin' ma'nilerinin'

¹⁰ Бердимуратов Е, Дәулетов А. «Хәзирги қарақалпақ тили». Нөкис, 1979. –Б 196.

¹¹ Аханов К. Қазақ тілінің омонимдер. Алматы, 1958.

¹² Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы, 1988. –Б. 32.

uzqalasi'wi' arqali' kelip shi'g'adi' yeken. Omonimlardin' bunday tu'rin leksikali'q jol menen jasalg'an omonimler dep ataymi'z.

Omonimler ha'rqi'yli' fonetikali'q quri'li'sqa iye bolg'an so'zlerdin' waqi'tti'n' wo'tiwi menen sol so'zdin' quri'li'si'ndag'i' ayi'ri'm seslerdin' tu'sip qali'wi' na'tiyjesinde, tilimizdegi buri'nnan qollani'p ju'rgen so'zler menen birdey formag'a iye boli'w arqali' da jasaladi'. Mi'sali': atti'n' yamasa yeshekti'n' jawi'ri'ni'na sali'natu'gi'n ag'ashtan yamasa temirden islengen qural saymanni'n' bir tu'rin an'lati'w ushi'n qollani'li'p ju'rgen "yer" so'zinin' yerte da'wirlerde "yeger" formasi'nda, terini, teletindi tesip tigiw ushi'n kishkene ag'ash sabi' bar temir quraldi' an'latiwshi' "biz" so'zinin' yertede "bigiz" formasi'nda bolg'anli'gi'n etimologiyali'q izertlew ani'qlaydi'. Son' tariyxi'y sha'rayatlar na'tiyjesinde so'z wortasi'ndag'i' "g" fonemasi'ni'n' tu'sip qali'wi' na'tiyjesinde "yeger" so'zi "yer" formasi'na iye boli'p, tilimizde buri'nnan qollani'li'p ju'rgen bati'r, ma'rt ha'm ku'yew yag'ni'y hayal adamni'n' wo'mirlik joldasi' ma'nilerinde jumsalatu'g'i'n "yer" so'zi menen, "bigiz" so'zi "biz" formasi'na iye boli'p, betlik almasi'g'I'ni'n' birinshi bet, si'payi' tu'ri "biz" so'zleri menen omonimlik si'n'ar jasalg'an.

Omonim so'zler so'z son'i'na ha'r qi'yli' affikslerdin' jalg'ani'wi' arqali' da jasaladi'. Mi'sali': tuwrama (atli'q), tuwrama (feyil), su'rme (atli'q), surme (feyil), tu'rme (atli'q), tu'rme (feyil), su'zbe (atli'q), su'zbe (feyil) htb.

Soni'n' menen birge tilimizdegi omonim so'zler basqa tillerden kirgen so'zlerdin' formalari'ni'n' sa'ykes keliwi arqali' da jasaladi'. Mi'sali': parsi' tilinen kirgen ko'p sanli' adamlar topari'n bildiretug'i'n "alaman" so'zi tilimizdegi alaman (bir zatti' ali'w+feyil) so'zi menen, qazaq tilindegi a'skerler sa'rdari' yag'ni'y a'skeriy ataqtı' bildiriwshi "ataman" so'zi bizin' tilimizdegi ataman (aqliqli' adam ya'ki a'ke ma'nisinde+atli'q yamasa woq ataman+ feyil) so'zi menen, rus tilinen kirgen "si'r" (jeytug'i'n awqatli'q zat) so'zi qaraqalpaq tilindegi si'r (qupiya), "set" (tennis woyi'ni'ni'n' basqi'shi')

so'zi set (so'tiw+ feyil) so'zi menen omonim bola aladi'. Bunday mi'sallardi' ko'plep keltire beriw mu'mkin.

Solay yetip tilimizde omonim so'zlerdin' payda boli'wi'nda to'rt tu'rli usi'ldi'n' bar yekenligin ko'rdik.

1.Ko'p ma'nili so'zlerdin' ma'nilerinin' uzaqlasi'wi' arqali' jasalatug'i'n omonimler;

2.So'zlerdin' tildin' rawajlani'w procesi na'tiyjesinde quri'li'si'ndag'i' seslerdi'n' wo'zgeriske ushi'rawi' arqali' jasalg'an omonimler;

3.So'z son'ina affikslerdin' jalg'ani'wi' arqali' jasalg'an omonimler;

4.Basqa tillerden kirgen so'zlerdin' tu'pkilikli qaraqalpaq tilinde bar bolg'an so'zler menen formaları'ni'n' sa'ykes keliwi arqali' jasalg'an omonimler.

Al, rus til biliminde bolsa omonimlardin' payda boli'wi'nda besinshi qubi'li'sti'n' da bar yekenligin ko'riwimiz mu'mkin. Yag'ni'y omonimlik qatardi' payda yetip turg'an so'zlerdin' yekewi de basqa tilden kirgen so'zler ha'm wolar rus tilinde de jiyy qollani'ladi'. Mi'sali':

Bak (gol) – sudnoni'n' joqari' polubasi'ni'n' aldi'n'g'i' bo'limi.

Bak (fr) – suyi'qli'q quyi'p qoyatug'i'n u'lken i'di's.

Reyd (angl) – ha'rekettegi quralli' ku'shlerdin' ku'tilmegen hu'jimi.

Reyd (gol) – suw ken'isligi.

Fokus (lat) – qi'ya yamasa sa'wlelengen nurlardi'n' kesilisken tochkasi'.

Fokus (nem)–tryuk, kino yamasa cirk artisyerinin' wor'nlaytug''n quramali' ha'reketleri.

Ko'rip wo'tkenimizdey omonim so'zlerdin' tilimizde payda boli'w jag'daylari' joqari'dag'i' sebeplerge baylani'sli'. Degen menen omonimlardin' payda bol'w ma'selesini boyi'nsha til biliminde talas-tarti'sli' pikirler bar. Demek bul soni' ko'rsetedi, da'wirler wo'tip tildin' rawajlani'wi' menen jan'adan-jan'a omonimler payda doladi' ha'm u'lken ilimiy izertlew obyektine aylanadi'.

I.2. Omonimlar ha'm ko'p ma'nili so'zlar

Omonim so'zlar haqqi'nda so'z yetilgenda wolardi'n' ko'p ma'nili so'zlar yamasa polisemantizm so'zlerden ayi'rmashi'li'g'i' haqqi'nda toqtal olmay kete almaymi'z. Sebebi tilimizde omonim so'zlar menen bir qatarda ko'p ma'nili so'zlerde ko'plep qollani'ladi'. Lekin biz, ko'p ma'nili so'zlar menen omonim so'zlerdi bir-birinen aji'rata biliwimiz kerek. Tilimizde ko'p g'ana so'zlar seslik quri'li'si' ha'm formasi' jag'i'nan birdey, al an'latatug'i'n ma'nileri ya jaqi'n, ya pu'tkilley basqasha boli'p keledi. An'latatug'i'n ma'nileri bir-birine jaqi'n so'zlar ko'p ma'nili so'zlar boli'p, biri yekinshisinin' tiykari'nda do'reydi ha'm wolar arasi'nda wo'z-ara jaqi'nli'q sezilip turadi'. Al omonim so'zlerde bolsa ma'nileri pu'tkilley basqa - basqa boli'p, wolardi'n' biri yekinshisinin' tiykari'nda do'relmeydi. Mi'sali', "ko'z" degen so'zdi ali'p qarayiq. Bul so'zdin' tiykarg'i' ma'nisi adam organizminin' bir mu'shesi, adamni'n' ko'zi. Bunnan basqa da wol iynenin' ko'zi, bulaqti'n' ko'zi, istin' ko'zi h.t.b. tu'rinde ushi'rasadi'. Sonday-aq, tilimizde ken' qollani'latug'i'n "jay" so'zin mi'salg'a keltirsek, woni'n' yen' tiykarg'i' ma'nisi wori'n yag'ni'y belgili bir jerdi an'latadi'. Bunnan basqa wol ga'p ishinde birneshshe ma'nilerde qollaniladi':

1. A'ne uli'm bir pa'kize *jay* boldi',

Nandi' jep al, pay, qani'n'day shay bodi'. (I.Yu. "Watan topi'rag'i".)

2. Du'ziw ag'ash yel ma'pine kerekli,

Shawi'p ali'p *jayg'a* basar sonli'qtan. (I.Yu. To'rtlikler)

3. Ken' ja'ziyra dalasi'nda,

Mali'n'a *jay* wo'rislerin'

4. Zaman keler yele mereke toyli',

Ba'ri wornina tu'ser *jayi'na jayli'*,

(I.Yu. "Ko'zlerimnin' ag'i'- qarasi' qi'zlar".)

Mi'sallardi' dize beriw mu'mkin. Joqarida aytqani'mi'zday jay so'zinin' da'slepki ma'nisi "wori'n" boli'p tabi'ladi'. Al son'g'ilari' sol tiykarda

payda bolg'an so'zler. Usi' mi'sallarg'a qarap, biz, ko'p ma'nili so'zler arasi'nda qanday da'rejede bolsa da ma'nilik jaqi'nli'qti'n' bolatug'i'ni'n sezemiz. Usi' worinda to'mendegi mi'sallarg'a di'qqat awdarayi'q:

1. A'kemiz bari'nda asaw tay yedik,

Anami'z bari'nda kewil *jay* yedi. (I.Yu. Epitafiyalar.)

2. Yeski doslari'mday ku'lisip ba'ri,

Jaydi' aldi'ma studentlik da'stu'rxan.

(I.Yu. Menin' jigit waqti'm, senin' qi'z waqti'n'").)

Bul mi'sallarda da "jay" so'zleri qatnasqan. Lekin bul jerde wolar pu'tkilley basqa ma'nisti an'lati'p tur. Yag'niy aldi'n'g'i' keltirilgen mi'sallardag'i' "jay" so'zi menen aralari'nda hesh qanday ma'nilik jaqi'nli'q sezilmeydi. Demek, aldi'n'g'i' keltirilgen mi'sallardag'i' "jay" so'zi menen keyingi keltirilgen mi'sallardag'i' "jay" so'zleri sap omonim bola aladi'. Solay yetip omonim so'zler arasi'nda ma'nilik jaqi'nli'q bolmaydi'. Joqari'da ayti'p wo'tkenimizdey, ko'p ma'nili so'zlerdin' ma'nilerinin' uzaqlasi'wi' na'tiyjesinde payda boli'wi' mu'mkin. Bul na'rse tek ayi'ri'm jag'daylarda g'ana gezlesiw mu'mkin. Bul jo'ninde prof E. Berdimuratov: "Bunda ko'p ma'nili so'zler menen omonimiyani' aji'rati'wdi'n' tiykarg'i' kriteriyi si'pati'nda wolar arasi'ndag'i' semantikali'q baylani'sti'n' jaqi'nli'g'i' menen ali'sli'g'i' yesapqa ali'nadi'¹³" -dep keltirse, qazaq ilimpazi' A'. Bolg'anbaev: "Til biliminde polisemantizmdi omonimlerden aji'rati'wdi'n' birden-bir joli' dep ma'nilik baylani'sti'n' saqlani'wi' menen saqlanbawi' negizgi tirek boli'p yesaplanadi'¹⁴" -dep ko'rsetedi.

Ko'p ma'nili so'zler menen omonimlerdi aji'rata biliw wo'zbek, qazaq h.t.b. tillerde de tarti'sli' ma'selelerdin' biri. Bul jo'ninde A'.Bolg'anbaev: "A'dette bir adamni'n' omonim dep tani'g'an jeke so'zi yekinshi birewge

¹³ Бердимуратов Е. Хәзирги заман карақалпақ тилинің лексикологиясы». Нөкис, 1968. – Б.86.

¹⁴ Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы, 1988. –Б. 37.

omonim boli'p ko'rinbeydi de, is ju'zine kelgende ha'r tu'rli talas pikirler payda boli'p atadi'¹⁵”-dep pikir bildiredi.

Tilde ko'p ma'nili so'zlerdin' boli'wi' ta'biyy jag'day. Bul, tildegi so'zlerdin' ma'nilerinin' semantikali'q jaqtan rawajlani'wi'ni'n' ko'rinishi dep qaraw mu'mkin. Solay yeken ko'p ma'nili so'zler arasi'nda qanday da bolmasi'n wo'z-ara ishki baylani's, g'a'rezlilik bar. Sonday bolsa da so'zdin' semantikali'q quri'li'si'nda da'slepki ma'ni tiykarg'i' wori'ndi iyeleydi.

So'zlerdin' ko'p ma'nililiginin' qollani'li'w da'rejesi woni'n' shen'beri quraydi'. Al, omonim so'zlerde bolsa wo'z-ara ishki baylani's bolmaydi' ha'm wolar biri yekinshisinin' tiykari'nda payda bolg'an qubi'li's yemes. Sonday-aq, omonimler arasi'nda wo'z-ara ma'ni jaqi'nli'g'i' da sezilmeydi. Negizinde omonim so'zler menen ko'p ma'nili so'zler arasi'ndag'i' wo'zgeshelik wolardi'n' si'rtqi' formasi'nda yemes, al wolardi'n' ma'nilerinde ko'rinedi. Omonimiyali'q qubi'li's ma'nilik jaqtan ha'r qi'yli, bir-biri menen heshqanday semantikali'q jaqi'nli'g'i' ha'm baylani'si' joq so'zlerdin' arasi'nda ko'rinse al polisemiyali'q qubi'li's so'zlerdin' ma'nilik jaqtan jaqi'n, biri yekinshisinin' tiykari'nda do'regen so'zler arasi'nda ko'rinedi. Bul jag'day omnimiyani' polisemiyali'q so'zlerden aji'rati'wda tiykarg'i' belgi boli'p yesaplanadi'. Sonday-aq, omonim so'zler ko'p ma'nili so'zlerdin' ma'nilerinin' uzaqlasi'wi' tiykari'nda da, da'slepki ma'nisinen pu'tkilley wo'zgeshe, yekinshi bir ma'nini an'lati'w joli' menen payda boladi'. Omonimler menen ko'p ma'nili so'zlerdi aji'rati'wdi'n' usi'llari'ni'n' biri, birdey ayti'lg'an so'zlerge sa'ykes sinonimlerdi tawi'p qoyi'wdan ibarat. Mi'sali':

1. Wo'mirin'iz jaynasi'n *tan'* nuri'nday,

Ko'zi jawdi'rasqan ballari'm menin'.

(I.Yu. “Qayti'p kelse yedi balali'q shag'i'm”.)

¹⁵ Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы, 1988. –Б. 37.

2. Ata-baba nasi'bay atqan ha'r dayi'm,

Jan'a zaman *tan*'di' bizge bundayi'n,

(I.Yu. "Izimbet ag'ani'n' shi'li'm menen xoshlasi'wi".)

3. Shi'g'ir dawi'si'n yesitiwdin' wo'zi de,

Bunda simfoniya yan'li' *tan*' yedi.

Bul misallarda formasi' ha'm ayti'li'wi' jag'inan birdey bolg'an "*tan*" so'zinin' grammatikali'q formalar menen wo'zgerip kelgen tu'rleri qollani'lg'an. Tu'birleri "*tan*" so'zi boli'p yesaplanadi'. Bul so'zlerdin' arasi'nda wo'z-ara ishki baylani's yaki ma'ni jaqi'nlig'i' sezilmeydi. Biz joqari'da omonim so'zlerdi ko'p ma'nili so'zlerden aji'rati'w ushi'n wolardi'n' sinonimlik si'n'arlari'n tawi'p qoyi'w kerek degen yedik. Birinshi mi'saldag'i' *tan*' so'zinin' sinonimi sipati'nda biz kobinese "azan, azan boldi'" so'zin qollanami'z yagni'y belgili bir waqitti' tu'sinemiz. Yekinshi mi'saldag'i' "*tan*'di'" so'zindegisi "*tan*" bo'leginin' sinonimi si'pati'nda "bayladi'" yamasa "duwshaker yeti" so'zlerin ko'rsetiw mu'mkin. Al. u'shinshi mi'saldag'i' "*tan*" so'zi negizinde "*tan*'si'q" formasi'na iye. Fonetikali'q wo'zgeriske ushi'rawi' na'tiyjesinde woni'n' usi' "*tan*" formasi' qa'liplesken. Al wog'an biz "*ha*'wes", "*a*'wesek" sozlerin sinonim si'pati'nda ko'rsetiwimiz mu'mkin. Biz joqari'da keltirip wo'tken misallardag'i' ko'p ma'nili so'zlerdegi "jay" so'zinin' ha'mmesine da'l sinonimlerin tawi'p qoyi'w qi'yi'n.

Ha'zirgi da'wirde tilimizde qollani'li'p ju'rgen omonim so'zlerdin' de tariyxi'y shi'g'i'si' bir ma'nili yekenligin ha'm wol d'aslep qaysi' ma'nide qollang'anli'g'in ani'q ayti'w qi'yi'n. Biraq, son'g'i' da'wirde wolar arasi'ndag'i' ma'nilerinin' uzaqlasi'wi', basqa ma'nilerge ko'shkenligi sebepli biz bul so'zlerdi omonim so'zler dep tani'ymi'z. Mi'sali' kok so'zi yen' da'slep aspan ma'nisinde qollani'lg'an bolsa a'jep yemes. Degen menen tilimizde qollani'li'p ju'rgen birdey formag'a iye bolg'an omonimler menen ko'p ma'nili so'zlerdi bir-birinen aji'rata biliw u'lken a'hmiyetke iye.

I.3. Omonimlardin' tu'rleri

Qaraqalpaq tilinde omonim so'zler basqa da tu'rkiy tillerindegi omonimler si'yaqli' bir neshe tu'rge bo'linedi. Omonim so'zler bir so'z shaqabi'nan da, bir neshe so'z shaqabi'nan da jasaladi' ha'm ma'nilik jaqtan bir-birinen hesh qanday baylani'ssi'z ha'm g'a'rezsiz so'zler boli'p tabi'ladi'. Prof. E.Berdimuratov wo'z miynetlerinde so'zge baylani'sli' omonimlerdi leksikli'q omonim, grammatikli'q atamalar arasi'nda omonimiyali'q qubi'li'sti' grammatikli'q omonimiya dep ataydi'. "Seslik quri'li'si', ayti'li'wi' jag'i'nan birdey, ma'nisi jag'i'nan pu'tkilley basqasha, barli'q jag'dayda worta'q formag'a iye so'zlerdi leksikli'q omonimler deymiz"¹⁶.

Iлимпаз wo'z miynetinde leksikologiyani'n' tiykarg'i' qubi'li'slari'ni'n' biri si'pati'nda leksikologiyali'q omonimiyani' ta'n aladi' ha'm wolardi' to'mendegishe bo'ledi:

Omoformalar

Omograflar

Omofonlar

Iлимпаз A.Bekbergenov ta wo'z miynetinde omonimlerdi ha'r qi'yli' so'z shaqabi'nan jasali'wi'na qaray omoformalar, omograflar, omofonlar dep bo'ledi"¹⁷.

Al, E.Berdimuratovti'n' son'g'i' miynetinde belgili bir formada g'ana wortali'qti' saqlap, qalg'an jag'daylarda wo'zgeshe grammatikli'q ko'rsetkishlerge iye, ma'nisi jag'i'nan bo'lek so'zler ha'm barli'q waqi'tta birdey formag'a iye boli'p kelip, birdey grammatikli'q formalar menen wo'zgere alatug'i'n so'zler topari'ni'n' bar yekenligin ayta kelip, "usi'g'an baylani'sli' leksikli'q omonimiyada so'zlerdin' omonimler ha'm omoformalar dep atalatug'i'n yeki topari'ni'n' bar yekenligin ko'remiz"¹⁸-dep jazdi'.

¹⁶ Бердимуратов Е. Тил билимине кириспе. Нөкис, 1988. –Б 146.

¹⁷ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990. –Б 23.

¹⁸ Есемурат Бердимурат улы. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1995. – Б 38.

Ko'rinip turg'ani'nday, ayti'li'wi' jag'i'nan ha'm seslik wortaqli'g'i' jag'i'nan birdey, ma'nisi boyi'nsha uli'wma wo'zgeshe, ha'mme waqi'tta birdey grammatikali'q formalar menen wo'zgere alatug'i'n so'zler topari'n omonimlar dep ataymi'z. I.Yusupov shi'g'armalari'nda bunday mi'sallardi' ko'plep ushi'rati'wi'mi'z mu'mkin: Mi'sali':

1. Shejirege alti'n *qabaq* baylap at,
Bilgishlerge jiberme wo'z haqi'n'di'.

(I.Yu. "Ha'r kitabi'n' qi'zi'qli' bir shejire".)

2. *Qabaq* shi'ti'p ju'rme hasla,

U'yg'e miyman kelgen waqta. (I.Yu. To'rtlikler.)

1. Basqa is tu'skende *si'r* berme hasla,

Joqari' tut beglik inabati'n'di'. (I.Yu. "Begligin'di buzba sen".)

2. Si'ni' ketpes deydi *sirli'* tabaqti'n',

Qi'zlarg'a bergisiz badam *qabaqli'*m. (I.Yu. "Qudayi' qonaqti'n' qosi'g'i'".)

1. Uyasi' buzi'lg'an qustay yelezip,

Woylap – woylap bir *qararg'a* keldi wol. (I.Yu. "Watan topi'rag'i'".)

2. Ju'zin'di ko'rmedim ji'l menen ayda,

Kewlim *qarar* tappas tilla' sarayda. (I.Yu. "A'jiniyaz".)

3. *Qararlar* qag'azdi'n' ju'zinde qali'p,

Ni'zamsi'zli'q ha'wij alg'an yellerde.

(I.Yu. "Ali's Malayziya keshelerinde".)

Mi'sallardag'i' "qabaq"/ yertede turmi'sta qollani'lg'an pali'z wo'simliginen islengen buyi'm/, "qabaq"/ adamni'n' mu'shesi/, "si'r" /qupi'ya, jasi'ri'n, bilinbeytug'i'n ishki sezim/, "si'r" / boyaw, boyawdi'n' yen' jaqsi' qi'yli'si'/, "qarar" / pikir, toqtam /, "qarar" / shi'dam, taqat, sabi'r /, "qarar" / qa'wli, juwmaq, sheshim (yuridikali'q) h.t.b. qollani'lg'an ha'm wolar bir so'z shaqabi'nan jasalg'an.

Tek g'ana bir wortali'qti' saqlap, basqa jag'daylarda wo'zgeshe grammatikali'q ko'rsetkishlarga iye bolg'an, ma'nisi jag'i'nan bo'lek bolg'an so'zler topari' **omoformalar** dep atali'p, wolar tiykari'nan ha'r tu'rli so'z

shaqabi'nan jasaladi'. Shayi'r shi'g'armalari'nan omonimlardin' bunday tu'rlerine de ko'plep mi'sallar tabi'wg'a boladi'. Mi'sali:

1. *Qaqti'n'* suwi'n an'sap kelgen kiyiktey,
Biz kelgenbiz bilim izlep aw'ldan.

(I.Yu. "Sen muxaddes da'rgayi'san' bilimnin".)

2. So'ytip wol wo'zinin' xan sarayi'na,
Patshali'q taqti'ni'n' *qaq* man'layi'na,
Qazi'qqa qistrip qoydi' wol bu'gin,
Shopan waqta kiygen jaman shari'g'i'n (I.Yu. "Ayaz qala".)

1. Titretpey *qaq* tari'n'di' jani'm "Ta'nawar" go'zzal,
Bunshelli titretip meni jazi'g'm bar ma deymen.

(I.Yu. "Wo'zbek sazi".)

Ku'lki boldi' so'ytip g'az benen quwg'a,
Qi'ysi'q toran'g'i'llar manti'qti suwg'a.

(I.Yu. "Yerkin wo'zek".)

Qulazi'g'an *quw* dalan'da turippan,

Ilhami'mdi birew urlag'anday. (I.Yu. "Kegeyli".)

Birazlar dan'q, ataq *quwi*'p,

Ijad joli'n taslap keter. (I.Yu. "Ha'rkimnin' wo'z zamani' bar".)

Mi'sallardag'i' "qaq" so'zi atli'q-kelbetlik-feyil so'z shaqaplari'na, "quw" so'zi atli'q-kelbetlik-feyil so'z shaqaplari'nda qollani'li'p, ha'rqi'yli' ma'nilerdi bildirip tur. Demek, omoformalar ha'r qi'yli' so'z shaqaplari'nan jasalg'an, seslik wortali'g'i' ha'm ayti'li'w jag'i'nan birdey, mani' qashiqli'g'i' teren' seziletug'i'n so'zler topari'na kiredi' ha'm omonim so'zlerdin' ko'p tu'rliligin ta'miyinleydi.

Biz joqari'dag'' bo'limlardin' birinde omonimlardin' kelip shi'g'i'wi' tariyxi' ma'selesin qarag'ani'mi'zda, wolardi'n' ha'r qi'yli' jag'daylarg'a baylani'sli' payda bolatug'i'ni'n bayqag'an yedik. Mi'sali', wolardi'n' bir si'n'ari' etimologiyali'q ha'm semantikali'q jaqtan baylani'si' joq, al tek tariyxi'y rawajlani'wdi'n' bari'si'nda ayiri'm fonetikali'q wo'zgerislerge

ushi'rap birdey formag'a iye bolg'an omonim so'zler bolsa, ja'ne bir topari' etimologiyali'q ha'm semantikali'q jaqtan bir-birine baylani'sli' bolg'an so'zler quraytug'i'n yedi. Mi'ne, usi' faktlerdi yesapqa ala woti'ri'p, tilimizdegi omonim so'zlerdi semantikali'q baylani'si' joq omonimlar ha'm semantikali'q baylani'sli' omonimlar dep bo'lip qarawg'a boladi'.

Semantikali'q baylani'si' joq omonimlarga bir tu'bir so'z benen affikslerdin' jalg'ani'wi' na'tiyjesinde yekinshi bir payda bolg'an so'zlerdin' omonimlik si'n'arlarga aylang'an so'zlerdi de mi'salg'a keltiruwimizge boladi'. I.Yusupov shi'g'armalari'nan bunday omonimlarga de ko'plep mi'sallar keltiruwge boladi'. Mi'sali':

1. Biyik ko'pir, qi'ysi'q *salma*,

Wot worg'anman bunda malg'a. (I.Yu. "Awi'l, awi'l.")

2. Taqi'yan'di' sheken'e qoyi'p, shertesen' tardi', go'zzal,

Shert, biraq menin' jani'ma bunsha da'rt *salma*, go'zzal.

(I.Yu. "Wo'zbek sazi".)

Bunda birinshi mi'saldag'i' "salma" so'zi atli'q so'z shaqabi'na tiyisli boli'p, wol suw ag'atug'i'n kishkene jap ma'nisin bildirse, yekinshi misaldag'i' "salma" so'zindegi' sal buyri'q meyilindegi feyilge "ma" boli'msi'z feyil jasawshi' formani'n' jalg'ani'wi' na'tiyjesinde "salma" so'zine aylanip, omonim boli' tur.

Ja'ne de omonimlik si'n'arlardi'n' ekewi de grammatikali'q formalardi' qabi'l yetip, wo'zgeredi de, wolar arasi'nda semantikali'q ha'm etimologiyali'q jaqi'nli'q az da bolsa seziledi. Biraq yekewi yeki so'z shaqabi' retinde qollani'ladi'. Mi'sali':

"Qaldi' mine tuyilmey bir tuyin" – dep,

Su'yrik *qollar* aq sabaqqa sozi'ldi'.

(I.Yu. "Gilemshi hayal haqqi'nda haqi'yqatli'q".)

Jaqsi'lari'n wo'zine ali'p,

Jaqi'nlari'n *qollar* yedi. (I.Yu. "Korruptsiya".)

Bostang'a do'ner *sho'ller* , yari'm, sen ju'rgen jerde,
Wo'zgeshe sayrar bu'lbiller, yari'm, sen ju'rgen jerde.

(I.Yu. "Mu xalles".)

Al, wol du'n'ke ag'ash wo'lim shaqi'ri'p,

Mudam qi'zi'l qang'a *sho'ller* desedi. (I.Yu. "Plaxa" izlep...)

Bul jerde birinshi mi'saldag'i' "qollar" so'zi atli'qti'n' ko'plik jasawshi' qosi'mtasi' menen tu'rlenip, yeki qol ma'nisin bildirip tursa, yekinshi mi'saldag'i' "qollar" so'zi qol atli'q so'zine "la" feyil jasawshi' affiksinin' ha'm wonnan son' -ar//er affiksindegi -a fonemasi tusirilip "r" fonemasi'ni'n' qosi'li'wi' menen "qollar" feyili jasali'p tur.

Qaraqalpaq tilinde birdey ayti'lsa da, ha'r qi'yli' boli'p jazi'latug'i'n yamasa birdey boli'p jazi'lg'ani' menen ayti'li'wi'nda ayi'rmashi'li'qqa iye so'zler de ushi'rasadi'. Ma'selen: azshi'li'q- ashshi'li'q, duzshi'li'q-dushshi'li'q, jaza aladi'-jazaladi' so'zleri ashshi'li'q, dushshi'li'q, jazaladi' boli'p aytiladi' da, su'rme (atli'q), su'rme (feylil), shi'g'arma (atli'q), shi'g'arma (feylil), tuwrama (atli'q), tuwrama (feylil), qi'ri'q (sanli'q), qi'riq (feylil), ju'z (sanli'q) ju'z (feylil) siyaqli' boli'p kelgende, wolar ayti'li'wi'nda wo'zgeshe boli'p yesitiledi. Bunday ayti'li'wi' bir, jazi'li'wi' ha'r qi'yli' bolg'an so'zlerdi omofonlar dep ataymi'z da, jazi'li'wi' birdey bolg'ani' menen pa'ttin' worni'na baylani'sli' bir-birinen wo'zgeshe ayti'latug'i'n so'zlerdi omograflar dep ataymi'z¹⁹. Yendi wolarg'a shayi'rdi'n' shi'g'armalari'nan mi'sallar keltirip wo'tsek:

Bir tu'kten *shash* bolmas, bir gu'rishten as,

Bir tu'p bag' bolmas, taw bolmas bir tas. (I.Yu. To'rtlikler.)

Sol topi'raqti' *shash* u'stime ko'merde,

Ha'm anan'ni'n' tumari' bar sol jerde. (I.Yu. "Watan topi'rag'i'").

Bul jerde wo'z-ara omonim bolg'an so'zler omoformalar xi'zmetinde kelgen.

¹⁹ Введенская Л.А, Колесников Н. П. Учебный словарь омонимов русского языка. –Москва: ИКЦ «Март», Ростов-на-Дону: Издательский центр «Март», 2005. -256 с. [//www.google.ru.org.wikipedia//](http://www.google.ru.org.wikipedia//)

1. Ata-baba bir jaylawda mal baqti',
Muwsa, Su'yew bir duwtarda *tar* qaqtı'.

2. Toparlasi'p ju'rgen siymas *tar* jerge,
Ha'r kim sho'pler napaqasi'n ha'r jerde. (I.Yu. "Watan topi'rag'i".)

Bunda, birinshi mi'salda *tar* (atli'q) saz a'sbabi'na tag'i'latug'i'n si'mnan, sabaqtan, haywanatlar ju'ninen islengen zat ma'nisin bildirse, al yekinshi mi'saldag'i' *tar* (kelbetlik) kishkene, ko'lemsiz wori'n ma'nisinde qollani'li'p tur. Bul so'zler bir-biri menen hesh qanday ma'ni jaqi'nli'g'i'na iye yemes, sonli'qtanda bular wo'z-ara omonim so'zler boli'p yesaplanadi'. Bunday so'zlerdi leksikali'q omonimler qatari'na kirgiziwimizge boladi'.

1. Awi'r miynetine ko'nip,
Islep qara *ter* bolg'anbi'z. (I.Yu. "Bul jer yele zor boladi".)

2. Jas jigittey ashi'q qi'li'p wo'mirge,
So'z marjani'n *ter* dep ilham beresen'. (I.Yu. "Kegeyli".)

1. Qi'zi'l qumg'a *qoy* jayi'p, qozi' tergen,
Men su'yemen yelimnin' shopan xalqi'n.

(I.Yu. "Shopan xalqi'-shi'ni'qqan sho'l perzenti".)

2. *Qoy*, yendi sen mag'an u'lpet bolg'andi',
Atan'ni'n' qari'zi' bolmasa mende.

(I.Yu. "Izimbet ag'ani'n' shi'li'm menen xoshlasi'wi".)

Bul misallardag'i' *ter* (atli'q) *ter* (feyil), *qoy* (atli'q) *qoy* (feyil) so'zleri ha'r qi'yli' soz shaqaplari'nan jasali'p ma'nileri de basqa-basqa. Bul so'zlerdi ayri'qsha intonaciya menen aytpasa birin yekinshisinen ayi'ri'w qi'yi'n. Bul so'zler jazi'wda birdey boli'p jazi'lg'ani' menen, so'ylewde ha'r qi'yli' boli'p ayti'ladi'. Bunday so'zler omograflar dep ataladi'.

Qazaq ilimpazi' K.Axanov wo'z miynetinde omonimlerdi yekige bo'lip ko'rsetedi. "Omonim qubili'si'n ken' ma'nide qarasti'rg'anda woni'n' ayri'qsha tu'ri retinde omonimler menen omograflardi' atawg'a boladi'. Omofonlar menen omograflar omonimiya qubi'li'si'ni'n' qatari'nda qarasti'ri'lg'anda so'zlerdin' sonday-aq, geybir so'zlerdin' omografiyali'q (jazi'li'w) ta'repi

menen wo'z-ara orfoepiyali'q (ayti'li'w) ta'repinin' arasi'ndag'i' qatnasi'q yesapqa ali'nadi':

a) Birgelikli boli'p, biraq tu'rlishе jazi'latug'i'n so'zler omofonlar dep ataladi'. Mi'sali: asshi'-as tayarlaytug'i'n adam, ashshi'-qi'shqi'lt da'm. Yekewinin'de ayti'li'wi' ashshi'. Qara ala (tu'r, aq penen qarani'n' aralaspasi') qarala (jamanla, a'jiwala) ekewinin'de ayti'li'wi' qarala.

Birgelikli jazi'li'p, pa'ttin' almasi'p keliwine baylani'sli' ha'r tu'rli ayti'latug'i'n so'zler omograflar dep ataladi'. Mi'sali': bo'lme (atli'q) bo'lme(feyil), tartpa(atli'q) tartpa(feyil) .

Omofonlar da omograflar da taza omonimlar yemes, wo'ytkeni, wolardi'n' birewi (omograflar) ayti'li'wda bir-birinen aji'rali'p sheklense, yekinshisi (omogonlar) jazi'li'wi' jag'i'nan bir- birinen ayri'li'p sheklenedi. Taza omonimlar qatari'na ayti'li'wi' jag'ingan da, jazi'li'wi' jag'i'nan da birdey boli'p ma'nisi jag'i'nan aji'ralatug'i'n so'zlar kiredi²⁰ - dep ko'rsetedi.

Biraq, biz omofonlardi' da, omograflardi' da omonimlar dep qarawi'mi'z kerek. Sebebi, qalay jazi'li'p, qalay ayti'lsa da omofon, omograf so'zlerde ma'ni jaqi'nli'g'i' sezilmeydi.

A'. Bolg'anbaev bolsa omonimlar to'mendegishe bo'ledi:

Qazaq tilindegi omonimlar ma'nileri menen formalari'na qaray leksikali'q, leksiko-grammatikali'q, ha'm aralas omonimlar dep u'sh tu'rge bo'ledi²¹.

Y.Berdimuratov wo'z miynetinde: "Tildin' omonimiyali'q qubili's tu'rlishе ushi'rasadi'. Aytayi'q, so'z benen so'z seslik quri'li'si' jag'i'nan birdey, bir-birine uqsas, ma'nisi jag'i'nan pu'tkilley wo'zgeshe, ma'nilik jaqi'nli'qqa iye yemes boli'p keledi: woy-adamni'n' woyi' ma'nisinde, woy-shuqi'r ma'nisinde, ko'k-aspan ma'nisinde, ko'k-sho'p manisinde h.t.b. Sonday-aq, seslik ayti'li'wi' birdey, al formasi' ha'm ma'nisi jag'i'nan pu'tkilley wo'zgeshe tu'rleri de bar: bar-di' (bar shi'g'ar ma'nisinde), bardi'

²⁰ Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы. 1973. –Б 154-155.

²¹ Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы, 1988. –Б 84.

(wo'tken ma'ha'l feyilinin' u'shinshi beti), bardi' tabi's sepligi formasi'ndag'i' atawi'sh), ali'w (ha'reket ati' feyil), ali'w (matematikali'q termin) h.t.b. Usi'g'an baylani'sli' omonimlardin' yeki tu'ri ayri'li'p turadi': leksikali'q omonimler, leksika-grammatikali'q omonimler, keyingisin omoformalar dep ataydi'²².

Omonimlerdi klassifikaciyalawda yele de talas-tarti's tuwdi'ratug'i'n pikirler bar. Biz buni' joqari'dag'i' mi'sallardan ko'rip woti'rmi'z. Ilimpazlardi'n' joqari'dag'i' pikirlerine su'yene woti'ri'p, tildegi omonimlerdi

Leksikali'q omonimler;

Leksika-grammatikaliq omonimler;

Aralas omonimler,-dep bo'lgan pikirlerin duri's dep yesaplaymi'z.

Sebebi, omofon, omograf, omoformalardi'n' qa'siyetleri joqari'da bo'lingan omonimlardin' u'sh tu'rinin' ishinde de ani'q ko'rinedi.

1. Leksikali'q omonimlar bir so'z shaqabi'nan jasal'g'an boli'p, barli'q jag'daylarda da birdey affikslerdi qabi'l yetetug'i'n, birdey formag'a iye so'zlar boli'p yesaplanadi'. Mi'sali':

1. *Ha'mel* degen wo'zi di'm qi'zi'q,

Bir jeri basqalardan di'm pari'q qi'ladi'.

(I.Yu. "Qoy dan'qparaz boli'wdan uyal".)

2. Bazar talaplari' bolsa da qatti',

Bas wi'rti'p wog'an *ha'mel* qi'lmaymi'z. (I.Yu. "Yerkin bazaar".)

1. Shayi'rman dep shirengennen ne *qayi'r*,

Ha'zir soni' soni' woylap tu'rman Kegeyli. (I.Yu. "Kegeyli".)

2. Keshe tolqi'p jatqan *qayi'r*di' qara,

Qanli' uri's bolg'anday qi'p-qi'zi'l sora.

(I.Yu. "Aral elegiyalari".)

²² Бердимуратов Е, Дәулетов А. Тил билимине кириспе. Нөкис, 1088. –Б 146.

1. *Ha'mel (atli'q) basqari'wshi' jumi's, lawazi'm, da'reje, ataq.*
2. *Ha'mel (atli'q) ta'sil, a'dis,*
3. *Qayi'r (atli'q) payda, saqawat, u'mit.*
4. *Qayir (atli'q) suw qayti'w na'tiyjesinde ashi'lg'an jer.*

2. Tilimizde seslik quri'li'si' ha'm ayti'li'wi' birdey, al ma'nisi ha'm formasi' jag'i'nan pu'tkilley wo'zgeshe tu'rleri de bar. Bunday so'zler topari' belgili bir normag'a g'ana omonimlik xi'zmet atqaradi' da, al yekinshi bir formada omonimlik xi'zmetke iye yemes boli'p qaladi'. Sonli'qtan da, tilimizde bunday omonimiyali'q qubi'li'sti' grammatikali'q omonimlar dep ataymi'z. Bunday omonim so'zlar ha'r qi'yli' so'z shaqaplari'nan boladi' ha'm wolar tu'bir so'z formasi'nda g'ana omonim bola aladi', basqa waqi'tta ha'r qaysi'si' wo'zine tiyisli affiksler menen wo'zgeriw qa'siyetine iye. I.Yusupov shi'g'armalari'nan bul tu'rdegi omonimlarga de ko'plep mi'sallar keltirwimiz mu'mkin:

1. "Man'g'i't", "No'kis" degen wo'zbekte de *bar*,
Shi'n'g'i'sxan da'wirinen kiyati'rg'an so'z. (I.Yu. "Shayi'r".)
2. Jari'mes jigit u'yine tez bardi' da,
Bel bayladi' bejeriwge tilekti. (I.Yu. "Ana ju'regi".)

1. Qulama *say* shi'qqanday ken' jazi'qqa,
Bir an'qaw pil u'n'ilgendey qazi'qqa. (I.Yu. "Keshki jol woylari".)
2. *Say* kelmestey aqi'li'na adamni'n',
Bir a'jayi'p gilem toqi'p taslayi'q.

(I.Yu. "Gilemshi hayal haqqi'nda haqi'yqatli'q".)

Birinshi mi'saldag'i' "bar" so'zi feyil so'z shaqabi'na tiyisli bolsa, yekinshi mi'saldag'i' "bar" so'zi predikativ so'z yesaplanadi'. Bular ga'pte tek usi' tu'bir formasi'nda g'ana omonim bola aladi'. Al son'gi' mi'saldagi' "ay" so'zi atli'q so'z shaqabi'na tiyisli boli'p ang'ar, ji'ra ma'nisin an'latsa, to'rtinshi mi'saldag'i' "say" so'zi kelbetlik so'z shaqabi'na tiyisli boli'p, wol i'layi'qli', sa'ykes degen mag'anani' an'latadi'.

3. Aralas omonimlar leksikali'q ha'm leksika – grammatikali'q omonimlarga ta'n qas'iyetlarga iye boladi'. Bul so'zlar ma'nisi boyi'nsha bir ya'ki yekew yemes birneshe so'z shaqaplari'na tiyisli boli'p keledi. Mi'sali':

Shappat penen *ju'z* qi'zarti'p *ju'rgenler*,

Bul bazarg'a kire almas jigitlar. (I.Yu. "Isbilermenlerge".)

"Tuwi'lasan" dese mag'an *ju'z* ret,

Tek te usi' jerde tuwi'lar yedim.

Ja'ha'ngir shah, qayt i'raydan,

Arg'i' *ju'z*ge si'yaysan'ba? (I.Yu. "Tumaris".)

Ha'zir neler *ju'z* bermeydi du'nyada,

Bir jaqlardi'n' suwi' si'yamas da'ryag'a.

Bul mi'sallarda "ju'z" so'zi:

1. Juz (atli'q) adamni'n' ju'zi, beti.
2. Ju'z (sanli'q) sanaq san.
3. Arg'i' juz (sostavli' ra'wish) da'ryani'n' arg'i' ta'repi (wori'n ra'wish).
4. Ju'z beriw (qospa feyil) payda boli'w, boli'p wo'tiw.

Omonim so'zlerden so'z woyi'nlari'n payda yetiwde ken'nen paydalani'ladi'. Mi'sali':

Shaqi'ri'lg'an jerge *bar* ,

Toyg'a barsan' buri'n *bar*,

Shaqi'ri'lmag'an jerde ne bar?

Buri'n barsan' wori'n *bar*.

(naqi'llardan)

Omonimlerden kalambur so'z woyi'nlari'nda paydalani'w basqa xali'qlar a'debiyati'nda azlap bolsa da ko'rinedi. Ma'selen, rus ilimpazlari' omonim so'zlar poeziyada ko'rkemlew usi'llari'nda (poeticheskie priyom) ken' qollani'ladi'. A'sirese, wolar kalambur so'z woyi'nin' jasawda (kalamburni'y krug) birinshi da'rejeli a'hmiyetke iye dep ko'rsetedi. Mi'sali':

Ты белых лебедей кормила,

Откинул тяжесть черныч кос...

Я рядом плыл, сошлись кормила,

Закатный луч был странно кос. (Валерий Брюсов)

Изнутри как мячик камерный

лопнул я, но вряд ли стих

если мой тюремной стих

и мотив из сердца камерный. (Айдын Хангомедов)

“Omonimiyali’q qubi’li’s na’tiyjesinde payda bolg’an birdey seslik quramg’a iye so’zler ko’rkem a’debiyat stilinde poetikali’q xi’zmetti de atqaradi’”²³-dep pikir bildiredi prof. Y.Berdimuratov omonimlardin’ poeziyadag’i’ a’hmiyeti haqqi’nda. Bul ju’da’ wori’nli’ ayti’lg’an pikir. Lekin, bunday kalambur so’z woyi’nlari’n payda yetiw ushi’n jazi’wshi’ shayi’rlardan tilimizdegi omonimlerden ani’q, da’l worni’nda qollana biliw, asqan shayi’rli’q sheberlik talap yetiledi. Bizin’ jazi’wshi’-shayi’rlari’mi’z do’retiwshiliginde bunday so’z woyi’ni’ ushi’n arnawli’ jazi’lg’an shi’g’arma tabi’w qi’yi’n. Degen menen, wolardi’ pu’tkilley joq dep bolmaydi. Sebebi, ayiri’m shayi’rlar do’retiwshiliginde woni’n’ elementleri ushi’rasadi’. Mi’sali’:

Bilmegenler bara berer,

Tu’singenler para berer,

Bermegenler qala berer,

Haram qollar ala berer.

(“Korruptsiya”. I. Yusupov)

²³Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционалық стильлеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973. –Б 135.

I.4. Omonimlardi aji'ratiwda konteksttin' a'hmiyeti.

“Til millettin' qa'lbi. Wol ma'deniyat penen birge jasaradi', joqari' wo'sip rawajlanadi'”- degen yedi ulli' rus jazi'wshi'si' L.A.Tolstoy bizin' ruwxı'y ha'm ma'deniy turmi'si'mi'zda tildin' a'hmiyeti haqqi'nda. Haqi'yqati'nda da, til ha'r qanday xali'qti'n' ruwxı'y ma'deniyati'nan da'rek beriwshi qubi'li'slardı'n' biri bul til boli'p yesaplanadi'.

Bu'gingi ku'nge kelip kelip bizin' milliy tilimiz bolg'an qaraqalpaq tili belgili bir normag'a tu'sken a'debiy til si'pati'nda tu'rkiy tiller semyasi'nda wo'zine say worni'na iye boldi'. Wo'tmishtegi ziyali'lari'mi'z, awi'zeki ha'm jazba a'debiyati'mi'zdi'n' tiykarg'i' do'retiwshileri, jazi'wshi'-shayi'rlari'mi'z sonday-aq, ilimiy do'retiwshilik penen shug'i'llani'wshi' insanlardı'n' pidayi'li'g'i' na'tiyjesinde tilimiz ma'deniy tiller qatari'nan wori'n aldi'. Buni'n' ayqi'n da'lili retinde 1989-jı'l 1-dekabrde qaraqalpaq tiline ma'mleketlik til biyliginin' beriliwin ko'rsetiwimiz mu'mkin. Sebebi, du'nya tilleri arasi'nda belgili bir a'debiy normag'a tu'spegen, ma'mleketlik til da'rejesine yerise almag'an tiller qanshadan-qansha. Mine, usi' a'debiy tilimizdin' qa'liplesiwine XIX a'sir qaraqalpaq klassik shayi'rlari' Ku'nxoja, A'jiniyaz, Berdaqar bolsa, XX a'sirge kelip I.Yusupov wolardı'n' dawamshi'lari' si'pati'nda a'debiy tilimizdin' du'nya ju'zinde ja'ne de abi'royi'ni'n' arti'wi'na u'lken u'les qosti'.

Ha'r qanday ko'rkem shi'g'armani'n' tiykarg'i' materialli'q birligi bul so'z boli'p tabi'ladi'. So'z - xali'q g'aziynesi. Wonnar jazi'wshi' ya shayi'r qalay paydalanadi', bul woni'n' do'retiwshilik sheberligine baylani'sli'. Yegerde avtor wo'z shi'g'armasi'n do'retiwde xali'q tilinen duri's paydalani'p, so'zlerdi duri's tan'lap wori'ni'-worni'nda qollana alsa shi'g'arma ko'rkemligi joqari', woqi'wshi'ni' wo'zine tarta alatug'i'n ta'sirli boli'p shi'g'i'wi'na gu'man joq. Usi' ko'zqarastan qarag'ani'mi'zda I.Yusupov wo'z qosı'qlarında tilimizdegi so'zlerden anaw ya'ki mi'naw maqsette bolsi'n, stillik maqsette bolsi'n ju'da sheberlik penen

paydalang'anli'g'i'ni'n' gu'wasi' bolami'z. Bizin' milliy koloritti beriwshi tu'pkilikli, haqi'yqi'y qaraqalpaq tiline ta'n bolg'an so'zler menen bir qatarda shet tillerden kirgen so'zlerdi de "ju'yin bildirmey" qollani'wi' woni'n' wo'z joli'na, wo'z stiline iye shayi'r yekenliginen da'rek berip turadi':

Spiker – parlament basli'g'i' bunda,

Bizdi qonaq yetti, da'sturxan jayi'p.

(I.Yu. "Ali's Malayziya keshelerinde".)

Banklerdi wo'z maklerindey sorawsi'z,

Xi'zmetine jeger gu'lla'n gu'zarda. (I.Yu. "Dollar".)

Shaqi'r Investiciya degen apan'di',

Yengiz wo'ndiriske jan'ali'qlardi'. (I.Yu. "Isbilermenlerge".)

Yen' abzali' bazar qatnasi'g'i'ni'n',

Da'sturi boyi'nsha barter qi'layi'q. (I.Yu. "Yerkin bazar".)

Tilimizdegi tiykarg'i' so'z birliklerinin' biri bolg'an omonim so'zler ko'rkem shi'g'armalarda wog'ada jiyyi qollani'ladi . Wolardi'n' stillik qollani'w wo'zgesheligi ha'r qi'yli'. Bul haqqi'nda prof. Y.Berdimuratov "A'debiy tildin' funkcionalli'q stillerinin' rawajlani'wi' menen qaraqalpaq leksikasi'ni'n' rawajlani'wi'" atli' miynetinde: "Omonimiyali'q qubi'li's na'tiyjesinde payda bolg'an so'zlerdin' ku'ndelikli qollani'w procesinde birdeylik shegarasi' ha'r qi'yli' boli'p keledi. Bazi'bir so'zler qa'legen jag'dayda da biri yekinshisinin' omonimlik qa'siyetin saqlay aladi'. Ma'selen, aw(an' ma'nisinde), aw(bali'qtutatug'i'n qural ma'nisinde).

Usi' leksikali'q ma'niler bul so'zlerdin' yekewi de birdey affiksler menen tu'rlewiw mu'mkinshiligine iye. Mi'sali': awlar, awdi'n', awi'm, awg'a. Al, yekinshi birewleri belgili belgili bir formada seslik qurami' boyi'nsha usap keledi de, basqa jag'daylarda bul uqsasli'q buzi'ladi'. Ma'selen, wot(adam organizmi ma'nisinde), wo't(hareket ati' feyil ma'nisinse). Bular tekstte tek usi' formada g'ana seslik qurami' jag'i'nan birdey bolg'ani' menen basqa jag'daylarda affikslerdi qabi'l yetiwine qaray formali'q jaqtan ayri'ladi'".

Bunnan kelip shi'g'i'p ayti'wi'mi'z mu'mkin, tilimizdegi basqa da so'z birlikleri si'yaqli' omonim so'zlerde a'tirapi'mi'zdag'i' ha'r qi'yli' zatlardi', waqi'ya, qubi'li'slardi' bir qi'yli' atamalar menen atawg'a baylani'sli' keli'p shi'qqan ha'm tildin' rawajlani'wi' menen belgili da'rejede so'zlik quramnan wori'n alg'an.

Joqari'da ayti'p wo'tkenimizdey, bir qi'yli so'zlerdin' qanday ma'niste qollani'li'p turg'ani'n awi'zeki so'ylew bari'si'nda yamasa shi'g'armada kontekstke qarap ay'ri'w mu'mkin. Mi'sali':

U'yi tarlar tepsep jay talap qi'lar,

Du'kanda su't ha'm yet, may talap qi'lar.

(I.Yu. "Qayta quri'wdi'n' ballari'na".)

Gu'lmen desen' ahi'w zar yet ko'zlerdi,

Tilmen desen' du'r qi'li'p shash so'zlerdi.

(I.Yu. "Tasqi'n boli'p ag'i'p wo't".)

Tag'i' tar soqbaqtq ushi'rasi'p qaldi'q,

Bir jag''mi'z - tik *jar*, bir jag'i'm - qurdi'm.

(I.Yu. "Tag'i' tar soqbaqta ushi'rasi'p qaldi'q".)

Xosh boli'n' tallari'm! Qosqa barayi'n,

Mardi'yi'p woti'ri'p qawi'n *jarayi'n*.

(I.Yu. "Pa'lekli qosta tu'new".)

Birinshi mi'saldag'i' yet so'zi (atli'q) azi'q-awqat, go'sh ma'nisinde, yekinshi mi'saldag'i' yet so'zi (feyil) ayle, qi'l ma'nisinde qollani'lg'an. Al, keyingi u'shinshi mi'salda *jar* so'zi (atli'q) birden tik shi'qqan jer, da'rya, ten'iz ya'ki u'lken kanaldi'n' tik jag'asi' ma'nisin bildirse keyingi mi'saldag'i' *jar* so'zi (feyil) bo'liw, ayi'ri'w ma'ni sin bildirip tur. Bul so'zler jalg'aw jalg'ani'p ta, jalg'nbay da qollani'la beriw mu'mkin. Soni'n menen birge bunday so'zler barli'q ko'rkem shi'g'armalarda qa'legen formada qollani'la beriw mu'mkin. Sebebi, bular uli'wma xali'qli'q, wortaq omonimler. Sonli'qtan bunday so'zler barli'q kitap woqi'wshi'lar qatlami'na

tu'sinikli. Al, ayi'ri'm omonimlar biri yekinshisinin' affikslerin qalgen jag'dayda qabi'l yete bermeydi. Misali':

1. Tesigine jip wo'tkizip *taq* na'ldi'n,

Kettik ju'rip u'yrenshikli jol menen. (I.Yu. "Shi'mbay joli'nda".)

2. Ult ayi'rg'i'sh bolsan' uli's jaqti'rmas,

Is tu'skende xi'zmetin'de *taq* turmas. (I.Yu. "Tu'rk ulusi'na".)

3. Xali'q bahalap xi'zmetin'di u'lgili,

Wo'n'irin'e *taqti'* hu'rmet belgini. (I.Yu. "Bu'lbil toyi'na".)

Bunda birinshi misaldag'i' *taq* so'zi (sanli'q) birew, jalg'i'z ma'nisinde, yekinshi misalda *taq* so'zi (rawish) tayin turmas ma'nisinde, al u'shinshi misalda *taq* so'zi (feyil) ildirdi, qi'sti'rdi' ma'nisinde kelgen. Bizge belgili, ha'r qi'yli' so'z shaqabi'na tiyisli bolg'an so'zlerdin' bir qi'yli' affikslerdi qabi'l yetiwi mu'mkin yemes. Bunday omonim so'zler tek g'ana tu'bir so'z formasi'nda g'ana bir-birinin' omonimlik qa'siyetin saqlap, qalg'an jag'daylarda affikslerdi qabi'l yetiwine qarap omonimlik qa'siyetin jog'altadi'. Bulay boli'wi'ni'n' sebebi omonimlerin' bir so'z shaqabi'na yamasa ha'r qi'yli' so'z shaqabi'na tiyisli yekenligin ko'rsetedi.

I.Yusupov shi'g'armalari'nda omonimlar si'yaqli' polisemantizmlerden, yag'ni'y ko'p ma'nili so'zler de ko'plep qollani'lg'an. Polisemantizmler ha'm omonim so'zler ko'rkem shi'g'arma tiline emocionalli'q boyaw, ta'sirshen'lik bag'i'shlaydi'. Biraq, ko'p ma'nili so'zler shi'g'armalarda so'z ma'nisinin' ku'sheyiwi na'tiyjesinde payda boladi'. Soni'n' ushi'n da polisemiyan' omonimlerden aji'rati'wda awi'zeki so'ylewde so'zlerdin' izbe-izligine, al ko'rkem shi'g'armada kontekstke su'yenemiz. Kontekst arqali' wolardi'n' arasi'ndag'i' ma'nilik jaqi'nli'q ha'm omonimlik qa'siyetleri ani'qlanadi'. Misali':

1. Tarti'nba, yerkinlik alg'an qari'ndas,

Jol ashi'q, jol *ashi'q*, jol *ashi'q* sag'an! (I.Yu. "Aktrisanin' i'g'wali".)

2. Lekin marapatti'n' zamani' wo'tti,

Ashi'q so'ylesiler jigitler menen. (I.Yu. "Ashi'q so'z".)

3. Sa'l jerde tasi'p tolasan,

Qi'yt yetse *ashi'q* bolasan'. (I.Yu. "Shayi'r ha'm ju'rek".)

Bunda jazi'li'wi' ha'm ayti'li'wi' birdey so'zler "ashi'q". Buni' omonimlerden aji'rati'w ushi'n sinonimlerin keltirip wo'teyik:

1. Ashi'q (kelbetlik) aydi'n, hesh na'rse joq.

2. Ashi'q (ra'wish) yerkin, ahi'q aydi'n so'ylesiw.

3. Ashi'q (atli'q) jaqsi' ko'riw, kewlin *ashi'w*.

Mi'sallarda "ashi'q" so'zi paydalani'lg'an womi'na qaray ha'r tu'rli ma'nisti bildirip tur ha'm ha'r qi'yli' so'z shaqabi' xi'zmetinde kelgen. Lekin, bul so'zlerdin' ma'nisi bir-birinen qanshelli uzaqlaspasi'n wolardi'n tu'p tiykari' bir, yag'ni'y uli'wmali'q - *ashi'li'si'w* ma'nisine bari'p taqaladi'. Demek, mi'sallardag'i' *ashi'q* so'zler ko'p ma'nili so'zler yekenligine isenemiz.

1. Tumarisa ay ma'rdi-maydan,

Shaqi'rdi da *qas* batiri'n

Bi'layi'nsha berdi pa'rman. (I.Yu. "Tumaris".)

2. Zaman menen ayaq qosi'p ju'rmesen,

Kewlindegin *qas* – qabaqtan bilmesen'.

(I.Yu. "Zaman menen ayaq qosi'p ju'rmesen".)

3. Wol tu'we jani' janlas doslardi' da,

Bir – mirine *qas* qi'li'p bo'lesizler. (I.Yu. "Tumaris".)

1. Qayda bolsan' aq ko'kirek, jaqsi' ku'nin' joq,

In'g'i'ri'wlap *qi'r* son'i'mnan qalmadi'n'.

(I.Yu. "Izimbet ag'ani'n' shi'li'm menen xoshlasi'wi".)

2. Bu'gin jo'rsen' *qi'rda* qalg'an bali'qtay,

Qarabaraq shi'g'i'p, shorlag'an jerler. (I.Yu. "Aral elegiyalari".)

3. Qolsi'z mi'naw jurtti' iyirip turg'ani'n',
Qoli'n' bolsa *qi'rasan'-g'oy* ha'mmeni.

(I.Yu. "Venerani'n' skulpturasi'na".)

Al, bul mi'sallardag'i' birdey formag'a iye "qas" ha'm "qi'r" so'zleri boli'p, wolar arasi'nda hesh qanday ma'nilik sezilmeydi.

Ko'rkem shi'g'armalarda u'lken yeki topar bolg'an proza ha'm poeziyada prozali'q ha'm poeziyali'q stiller bir birinen aji'rali'p turadi'. Ko'rkem shi'g'armalardi'n' prozali'q stilinde xali'q tilindegi so'zlerden ha'rta'repleme yerkin paydalani'ladi'. Sonday – aq, prozali'q shi'g'armalarda professionalizmlerde, dialektizmlerde, a'debiy tildegi so'zler menen omonimlik si'patqa iye boli'p kele beredi. Ja'ne de ko'rkem shi'g'armalarda omonimlik xi'zmetti go'nergen so'zler de atqaradi'. Biraq wolardi'n' qaysi' ma'niste qollani'li'p turg'anli'g'i'n kontekst arqali' biliwge boladi'. Mi'sali':

1. Jerlerimiz tawmeken,

Yeller g'urg'i'nlawmeken,

Ushi'p kelgen aqquqlar,

Bizin' *oba* sawmeken. (I.Yu. "Gilemshi hayal haqqi'nda haqi'yqatli'q".)

2. Soz shi'qti' haj joli' jabi'lg'an desti,

Jolda *oba* kesel tabi'lg'an desti,

Shegaradan bizden buri'n wo'tkenler,

Ba'ri Turkiyag'a ag'i'lg'an desti. (I.Yu. "Watan topi'rag'i'").

Bul jerde wo'z-ara omonim boli'p turg'an so'zler "oba" so'zi boli'p, birinshi mi'saldag'i' "oba" so'zine qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zliginde "Ashi'qli'q da'stanlarda ji'yi ushi'rasi'p, awi'l, yel, jay, u'y degen ma'nilerdi an'latadi'"²⁴-dep tu'sinik berilgen. Bul tu'rkiy xali'qlar ushi'n wortaq so'z boli'p yesaplanadi'. Bizin' tilimizde bul so'z go'nergen so'z si'pati'nda qaraladi'. Al, bu'gingi ku'nde tu'rkmén xali'qlari' bul so'zdi ji'yi qollanar yeken. Joqari'dag'i' keltirilgen mi'sal I.Yusupovti'n' "Gilemshi hayal haqqi'nda haqi'yqatli'q" shi'g'armasi'nan ali'ng'an boli'p, bul qatarlar

²⁴ Қарақалпақ тилинин түсіндірме сөзлігі. IV –том. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1992. – Б 9.

tu'rkmen qi'zi'ni'n' tilinen bayanlang'an so'zler. Demek, shayir usi' wori'nda bul so'zdi stillik maqsette ju'da' wori'nli' paydalang'an. Al, keyingi mi'saldag'i' "oba" so'zi keselliktin' atamasi'n bildirip tur ha'm wol bu'gingi ku'nde turmi'si'mi'zda jiyi qollani'ladi', qalaberdi tekstte wol "kesel" so'zi menen dizbeklesip kelip, ma'nisin an'lawda bizge qi'yi'nshi'li'q tuwdi'rmaydi'.

Poeziyali'q shig'armalarda so'zlerdi duri's qollani'w shayi'rdi'n' aldi'na u'lken wazi'ypa ju'kleydi. Poeziyada prozali'q shig'armalardag'i'day so'zlerdi yerkin qollani'w mu'mkinshiligi az. Sebebi, poeziyali'q bayanlawda poetikali'q ku'sh, ta'sirli ekspressiya, emociyag'a yerisiw menen birge, qosi'qti'n' formasi'na, buwi'n u'nlesligine, so'zlerdin' grammatikali'q formalari'na ayri'qsha di'qqat awdari'w kerek. Sonli'qtanda poeziyali'q shig'armalarda omonimlerden paydalani'w ju'da na'zik qubi'li'slardi'n' biri boli'p yesaplanadi'. Mi'sali':

1. Wo'mir su'rip bul g'a'niymet *du'nyada*,

Dos artti'rg'anlardi'n' baqti' ziyada.

(I.Yu. "Jigittin' soni'n'day bir dosti' bolsi'n".)

2. *Du'nya* quwg'an bayi'r, wo'ter,

Yel qi'di'rg'an sayi'l wo'ter. (I.Yu. "Na'siyat".)

3. Yel yen'begin yemiw *para* ali'sta,

Miynetsiz bayi'wdi'n' 'lan'i' bolar. (I.Yu. "Para".)

4. Adamni'n' bir *parasi'* bar,

Woqi'may-aq sanasi' bar. (I.Yu. "Xali'q so'zleri".)

Bul mi'sallardag'i' wo'z-ara omonim so'zleri de atli'q so'z shaqabi'nan. Biraq, wolardi'n' konteksttegi ma'nileri ha'r qi'yli'. Bizin'she, birinshi mi'saldag'i' *du'nya* so'zi a'lem, zaman ma'nisin bildirse, yekinshi mi'salda *du'nya* so'zi mal-mu'lk, bayli'q ma'nisinde qollani'lg'an bolsa, u'shinshi mi'saldag'i' *para* so'zi awi'z basti'ri'qqa ya'ki basqa si'yli'q ma'nisinde qollani'lg'an. Al, to'rtinshi mi'saldag'i' *para* so'zi bo'lek, ayi'ri'm birewler ma'nisinde qollani'li'p turg'anli'g'i'n ko'remiz. Biz qay jag'i'nan ali'p

qarag'ani'mi'zda da omonim so'zlerdi kontekstsiz aji'rata almaymi'z. Sol kontekstte qollani'lg'an omonim so'zlerdi qaysi' so'z shaqabi'na kiretug'i'nli'g'i'nda teksttegi so'z dizbegi ya'ki ga'p arqali' ayi'rami'z. Soni'n' ushi'n omonim so'zlerdi ani'qlawda kontekst a'hmiyetli rol atqaradi'. Sonli'qtan da, qazaq ilimpazi' K.Axanov: "Tildegi basqa so'zler si'yaqli' omonimler a'dette so'ylewde, belgili bir kontekstte qollani'ladi'. Omonimlardin' qaysi' so'z shaqabi'na tiyisli yekenligi, qanday ma'nini bildiriwi so'ylew waqti'nda belgili boladi'. Yeger so'ylew procesi grammatikali'q jaqtan da, stilistikali'q jaqtan da duri's qollani'lsa, wol so'ylew waqti'nda qollani'lig'an omonimler woydi'n' tu'sinikli boli'wi'na keru ta'sir jasamaydi'"²⁵ - dep duri's ko'rsetken.

Joqari'da ko'rip wo'tkenimizdey, omonimlerde ko'p ma'nili so'zlerden, sonday-aq, omonimlik qatardag'i' so'zlerdin' ma'nisi wolardi'n' qaysi' so'z shaqabi'na tiyisli yekenligin aji'rata biliwde kontekst ayri'qsha a'hmiyetke iye. Demek, tekst ha'r ta'repleme jetik du'zilse omonimlardin' qa'siyetin ashi'p beriwge unamli' xi'zmet ko'rsetedi.

²⁵ Аханов К. Тил билиминиң негиздери. Алматы, «Мектеп», 1977. – Б 156.

II BAP. KO'RKEM SHI'G'ARMALARDA OMONIMLERDIN' STILLIK QOLLANI'LI'WI'

II.2. Shi'g'arma ta'sirshen'ligin artti'ri'wda omonimlardin' xi'zmeti

“Til bayli'g'i'- woylaw bayli'g'i'. Insani'yat woy – sana sezimi ha'm ta'jiriybesinin' saqlap kelgen g'aziyneleri mi'n' ji'llar boyi'na so'zde ja'mlenedi ha'm ma'n'gi jasad'yi' – dep ulli' rus jazi'wshi'si' M. Sholoxov so'zge, tilge, wolardi'n' tu'p tiykari'nda turatug'i'n insanni'n' sana-sezimi ha'm ta'jiriybesine a'jayi'p ta'riyp bergen yedi. Usi' ko'zqarastan qarag'anda jazi'wshi' – shayi'rlardi'n' ha'r bir so'zi, woni'n' sana-sezimi, dunya tani'mi', turmi'sti' qanshelli u'yrengenligi ha'm yen' basli'si' xali'qqa aytajaq pikirin tilimizdegi so'zlerden qalayi'nsha paydalang'anli'g'i'nan derek berip turadi'. Tilimizdegi ayiri'ri'm so'zler sol avtorlardi'n' do'retpelerinde qollang'ani'na qaray ma'nileri ken'eyip bari'wi' mu'mkin. Biraq, bul jazi'wshi'-shayi'rlar tildegi so'zlerdi qalay bolsa solay bilgeninshe wo'zgertip qollana beriwi mu'mkin degeni yemes. Avtor shi'g'armada sol so'zdi sol jerde qollanbasa bolmaytug'i'n jag'dayda g'ana kewilge qoni'mli', woqi'wshi'g'a jaqsi' ta'sir qaldi'ratug'i'n shi'g'arma do'reydi. Sonli'qtan da, shi'g'armani'n' ta'sirshen'ligin ta'miyinlewde ko'rkemlew qurallari' retinde paydalani'latugi'n so'zler qatari'nda omonim so'zlerdi duri's qollani'w wog'ada itibarli' boli'wdi' talap yetedi. Sebebi, omonim so'zlerdi pari'qsi'z qollani'w shi'g'armada tu'siniksiz jag'daylarg'a ali'p keliwi mu'mkin. Mi'sali':

1. Bazi'bir *shallar* bar, qartayg'anli'g'i'n,
Ji'llardan yemes, al jaslardan ko'rer,
Bazi'bir jaslar wo'z aqi'lsi'zli'g'i'n,
Sezbey, g'arri'lardi'n' u'stinen ku'ler. (I.Yu. “To'rtlikler”).
2. *Shal* dosti'm, gu'n'irentip tilla sazi'ndi',
Shert, qi'yamet da'rtli namalari'n'di'.
A'rman menen ketken sa'rbinazi'n'di',
Ba'ribir qaytari'p beralmas sag'an. (I.Yu. “Orfeyge”).

Mi'sallardag'i' omonim so'zlar "shal" so'zi. Birinshi mi'saldag'i' shal so'zi kekse, qartayg'an qari'ya adam ma'nisin bildirip turg'an bolsa, yekinshi mi'saldag'i' "shal" so'zi "shert" yag'ni'y sazi'n'di' woyat ma'nisin bildirip tur. Yekinshi mi'saldag'i' "shal dosti'm", so'zin bir qarag'anda kontekstsiz "g'arri' dosti'm" dep tu'siniw mu'mkin, qalaberdi irkilis belgisine qarag'anda kiris so'zdey boli'p tur. Lekin, keyingi qatarlarda bul yeki so'zdin' de sinonimlari qollani'lg'an. Demek, bul jerde shayi'r bir so'zdi qaytalay bermewdi niyet yetip usi' so'zlerdi qollang'an.

Omonimlardin' usi'nday qa'siyetlerine baylani'sli' ju'mi'si'mi'zdi'n' bir bo'liminde omonimlardi aji'rati'wda konteksttin' a'hmiyetine ayri'qsha toqtali'p wo'tken yedik. Omonim so'zlar shi'g'armag'a ayri'qsha tu's beredi ha'm ta'sirshen'likti yeleda artti'radi'. Joqari'da biz qandayda bir so'zdi shayi'r di'n' wo'zine ta'n usi'lda sheberlik penen paydalani'wi'ni'n' na'tiyjesinde so'zlerdin' ma'nisinin' yeleda ken'eyip bari'wi' haqqi'nda aytqan yedik. So'zimizdin' da'lili si'pati'nda I.Yusupov shi'g'armalari'nan mi'sallar keltirip wo'teyik:

1. *Qara* qani'n'day ken' bul ata ma'kan,
Ata-babami'zdi'n' alti'n miyrasi'.

(I.Yu. "Tallar japi'raq to'kti, uri'qlar quwrap".)

2. *Ala* tawdan aq qalpag'i'n' ko'rinse,
Qara tawdan *qara* qalpaq bi'lg'ayman. (I.Yu. "Qi'rg'i'zlarg'a".)

3. *Mina* *qara* dawi'l aq taldi' shayqaqp,
Qumi'ri uyasi'n buzbasa netti.

(I.Yu. "Qi'z da'wrani' atli' alti'n taxti'n'nan".)

4. *Usi'* jerde wo'sip wo'nip,
Qara shan'i'raq yel bolg'anbi'z, (I.Yu. "Bul jer yele zor boladi".)

5. *Awi'r* miynetine ko'nip,
Islep *qara* ter bolg'anbi'z. (I.Yu. "Bul jer yele zor boladi".)

6. *Qara* worman jiyeginde,
Sabantoyi' qi'zi'patti'. (I.Yu. "Sabantoyda".)

7. *Qara* pi'shaq qara tasqa,

Jani'p-jani'p qayraladi'. (I.Yu. "Tusawli' kiyik".)

8. Hamza ma wo'lgan?

Qanday *qara* xabar ti'n'lap turman men. (I.Yu. "Aktrisanin' i'g'balin'".)

9. Uli' yedi'n' *qara* taban diyqanni'n',

Awi'r miynet nani'n jegen adamni'n'.

(I.Yu. "Worni'n' ba'rha to'rde boldi' aqsaqal".)

10. *Qara* terge tu'sken *qara* miynettin',

Yeskirgen zamani' wo'tip barmaqta. (I.Yu. "Jan'a a'sirge".)

Mi'sallarda keltirilgan omonim so'z bul "qara" so'zi boli'p, wol birinshi mi'salda feyil so'z shaqabi'na tiyisli boli'p, is-ha'reket atamasi'n, yag'ni'y mag'an baq, na'zer sal ma'nisin an'latsa, yekinshi mi'saldag'i' "qara" so'zi kelbetlik so'z shaqabi'na tiyisli boli'p, ren'di bildirip tur. Al, keyingi mi'sallarda "qara" so'zi ma'nisinin' ken'eyiwi na'tiyjesinde birqansha ma'nilerde jumsal'gan. Ma'selen, u'shinshi mi'salda ku'shli degen ma'nisti an'latsa, to'rtinshi mi'salda ko'p, birtalay, besinshi mi'salda mol, shi'p-shi'p, alti'nshi' mi'salda qali'n', u'lken, jetinshi mi'salda jaman, suwi'q, (sebebi, kiyikti bawi'zlayjaq, pi'shaq qayraq tasqa qayrali'p ati'r), segizinshi mi'salda qayg'i'li', qorqi'ni'shli', ha'siretli, tog'i'zi'nshi' mi'salda a'piwayi' degen ma'nisti (yegerde "aq taban" dep qollani'lsa uzaq jol ju'rip tabani' tozi'w ma'nisin an'latadi'. /aq tabani' shi'g'i'w/) bildirse, al woni'nshi' mi'salda awi'r, mashaqatli', qi'yi'n degen ma'nisti bildirip tur. Bul mi'sallardag'i' "qara" so'zi menen dizbeklesip kelgen ibaralardi'n' ayi'ri'mlari' uli'wma xali'qli'q yag'ni'y ku'ndelikli turmi'si'mi'zda ba'rshege wortaq bolsa, al ayi'ri'mlari' shayi'rdi'n' jekke wo'zine ta'n bolg'an so'zler boli'p yesaplanadi'.

Mi'sallardan ko'rip turg'ani'mi'zday, omonimlik qatardi' payda yetip turg'an "qara" so'zi su'wretlengen waqi'yag'a, jag'dayg'a baylani'sli' birneshe jerde qollani'lg'an. Itibarg'a i'layi'q ta'repi sonda, wolardi'n' ma'nisi

biri yekinshisin ta'kirarlamaydi' ha'm shi'g'armada wo'zi dizbeklesken so'zlerge ekspressivlik ma'ni qosi'p tur.

1. *Qasti'n'* barday bunsha qi'ynap jani'mdi',

Ayawsi'z shertersen' ju'rek tari'mdi'. (I.Yu. "Gu'ller an'lamas".)

2. Meyli, son'i'ra bizdi Qoyko'lge atsi'n,

Diydar ko'rmeqliktin' *qasti*'nda keldim. (I.Yu. "Toqayg'a".)

Bul mi'sallardag'i' "qast" so'zine qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zliginde "kek, wo'sh, jaman maqset"²⁶ - dep tu'sinik berilgen ha'm atli'q so'z shaqabi'na tiyisli yekenligi ko'rsetilip, woni'n' basqa ma'niste, basqa so'z shaqabi'na tiyisli varianti'n ushi'ratpaymi'z. Bul so'z ma'nisi boyi'nsha birinshi mi'saldag'i' qosi'q qatarlari'nda wo'zinin' tiykarg'i' ma'nisinde qollani'li'p tur. Lekin yekinshi mi'salda bul so'zdi da'l sol ma'niste qabi'l yete almaymi'z. Sebebi, bul jerde qosi'qti'n' mazmuni' (kontekst) bug'an jol qoymaydi' ha'm usi'g'an baylani'sli' bul so'zdi "niyetinde" degen so'zdin' sinonimi retinde tusinemiz. Usi jerde bul so'z lirik qaharmanni'n' tek diydar ko'rispeklikti aldi'na u'lken maqset yetip qoyi'p kelgenligin an'latiw ushi'n qollani'lg'an ha'm wol wo'z gezeginde so'zge ku'shli ta'sirshen'lik bag'i'shlap tur. Ha'tteki, bul yeki so'z poetikali'q omonim da'rejesine ko'terilgen.

Joqari'da ko'rip wo'tkenimiz si'yaqli', tilimizde omonim so'zler grammatikali'q qa'delerge boysi'ng'an halda stillik jaqtan duri's qollani'lsa shi'g'arma kewilge qoni'mli', woqi'wshi'g'a woy salatug'i'n, ta'sirli, haqi'yqi'y ma'nidegi ko'rkem shi'g'arma da'rejesine jetedi.

²⁶ Қарақалпақ тилинин түсіндірме сөзлігі. I том. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1988. – Б 142.

II.2. Omonimlardin' jasali'wi'nda I.Yusupovti'n' jeke stiline ta'n wo'zgeshelikler

Til – ja'miyetlik qubi'li's. Wol barli'q waqi'tta wo'zi wo'mir su'rip turg'an da'wirde ja'miyettin' rawajlani'wi' menen wo'zgeriske ushi'rap, rawajlani'p woti'radi'. Milletler ara tati'wli'q, xali'qlar dosli'g'i' shen'berinde a'debiy baylani'slar ha'm turmi'sti'n' ha'r qi'yli' tarawları'ni'n' rawajlani'wi' na'tiyjesinde payda bolg'an so'zler, terminler tildin' qurami'na kelip qosi'ladi'. Jazi'wshi ha'm shayi'rlar wo'z shi'g'armalari'nda sa'ykes jag'daylarg'a baylani'sli' shet tili so'zlerinen, dialektlik so'zlerden, professionalizmlerden, jargonlardan h.t.b. qollanadi'. Wolar wo'z worni'nda duri's qollani'lsa tildin' buzi'li'wi'na ya'ki shi'g'armani'n' ko'rkemligini'n' to'menlewine ali'p kelmeydi. Sebebi, bul jag'day ko'rkem a'debiyat stilini'n' talaplari'na juwap beredi. Usi'nday jag'daylarg'a baylani'sli' omonimlardin' qollani'li'wi'n I.Yusupov shi'g'armalari mi'sali'nda qarap wo'teyik:

1. Qayg'i' g'am shadli'qti' an'li'wi'n qoymas,

Sum *pa'lek* biz benen woyi'ng'a toymas.

(I.Yu. "A'jiniyazdi'n' monologi".)

2. Dombi'qti' u'ydin'iz aw dizege shekem,

Wog'an qanday *pa'lek* ko'gerer yeken? (I.Yu. "Aktrisanı'n' i'g'balı".)

3. Bir ma'nzilge jetiwge jurttalaban,

Ag'i'p barar jer qayi'sqan *alaman*. (I.Yu. "Jol samalı".)

4. Tan'lari'm woyanbas tolqi'n sestinen,

Qaylardan *alaman* wonday ku'shti men?.

Birinshi mi'saldag'i' *pa'lek* so'zi tiykarg'i' shi'g'i'si' boyi'nsha parsi' so'zi boli'p, qaraqalpaq tilindegi zaman, du'nya, ta'g'dir degen so'zlerdin' ma'nisin bildiredi. Bul so'z yekinshi mi'saldag'i' qaraqalpaq tilinin' tu'pkilikli so'zi bolg'an *pa'lek* so'zi, yag'ni'y pali'z yegininin' japi'rag'i' ma'nisin an'latatug'i'n so'z benen wo'z - ara omonim boli'p tur. Sol si'yaqli' u'shinshi mi'saldag'i' *alaman* so'zi de shi'g'i'si' boyi'nsha parsi' so'zi boli'p, wol

bizin'she, ko'pshilik, qali'n' ju'rt ma'nisin bildiredi ha'm wol keyingi mi'saldag'i' feyil so'z shaqabi'na tiyisli bolg'an ha'reket atamasi'n bildiriwshi alaman so'zi menen omonim boli'p tur. Lekin, bul so'zler bizge si'rttan kirgen so'zlerdey boli'p tu'siniksiz tu'yilmeydi. Solayda bolsa, biz bul so'zlerdi ku'ndelikli turmi'sta wo'nimli qollanbaymi'z. Ko'binese bunday so'zler ko'rkem shi'g'armalarda poetikali'q xi'zmette ha'm stillik maqsette qollani'ladi'. Usi' wori'nda to'mendegi mi'sallarg'a di'qqat awdarayi'q:

1. Ko'rdim wol go'zzaldi' Mu'g'an sho'linde,
Lenkorani'n' ter ashi'lg'an gu'linde. (I.Yu. "Keldim".)

2. Miynet islep hadal ter to'kken,
Su'yemen yelimnin' miynetkesh xalqi'n.
(I.Yu. "Aq alti'nli' yeldin' aqsaqallari'na".)

3. Jas jigittey ashi'q qi'li'p wo'mirge,
So'z marjani'n ter dep ilham beresen'. (I.Yu. "Kegeyli".)

Bunda wo'z-ara omonim boli'p turg'an so'zler "ter" so'zleri. Yekinshi mi'saldag'i' "ter" so'zi atli'q so'z shaqabi'na tiyisli boli'p, qandayda bir ha'reket na'tiyjesinde denemizden bo'linip shi'g'atug'i'n suw ma'nisin an'latsa, u'shinshi mi'saldag'i' "ter" so'zi feyil so'z shaqabi'ni'n' buyri'q meylinde ayti'lg'an ji'yna yamasa diz degen ma'nisti an'latadi'. Al, birinshi mi'saldag'i' "ter" so'zi bizge biytani's ha'm wol joqari'da ayti'p wo'tken, shet tili so'zi bolsa da bizin' tilimizge sin'isip ketken so'z yemes ya'ki biz kontekstke su'yengen halda da ma'nisin tawi'p qoya almaymi'z. Qosi'qti'n' son'i'nda shayi'r ta'repinen bul so'zge "taza" (a'zerbayjan) dep tu'sinik berilgen. Shayi'r di'n' shi'g'armalari'nda usi' si'yaqli' shet tilinin' so'zleri, geografiyali'q atamalar, astrologoyali'q terminler h.t.b. so'zler ko'plep ushi'rasadi' ha'm wolardi'n' ayri'mlari' shayi'r ta'repinen tilimizge beyim qi'li'p atali'wi' na'tiyjesinde, al ayi'ri'mlari' sol qa'lpinde - aq bizin' tilimizge ta'n bolg'an so'zler menen omonimlik qatarlarlardi' payda yetiw halatlari' ushi'rasadi'. Mi'sali':

1. *Araz* da'ryasi'ni'n' aqqan selinde,
Seslerin' yad yetip turmag'a keldim. (I.Yu. "Keldim".)
2. Yegistin' wag'i'nda a'tsho'k g'ayi' ko'p,
Bank ha'm shirket *arazlasqan* to'rkindey. (I.Yu. "Isbilermenlerge".)
1. Quyash qi'zsi'n i'shqi' yetip tatardi'n' Toqayi'na,
Keteyik *Qazan* arti' ya Qi'rlay tog'ayi'na. (I.Yu. "Toqayg'a".)
2. Gu'l ma'wsimi wo'ter ba'ha'ri, jazi',
Biymezgil urmag'ay *qazan* ayazi'. (I.Yu. "Gu'ller an'lamas".)
3. Qarali'q tileymen ha'mme *qazang'a*,
Qarali'q tileymen qarar ko'zlerge. (I.Yu. "Epigrammalar".)
1. Ati'rek, Gu'rgen, Ba'hri, *Hazar* jaylardan.
Murg'ap ma'nzilinen, feruz jaylardan.
(I.Yu. "Xosh keldin' tu'rkmnim, sapa kelipsen".)

2. Birewler sa'tli sawda qi'lg'an,
Birewlerge *hazari'* ko'p. (I.Yu. "Yerkin bazar".)

Birinshi mi'saldag'i' *Araz* so'zi da'rya atamasi'n bildirse, wog'an omonim boli'p turg'an yekinshi mi'saldag'i' *araz* so'zi wo'kpe-giyne, qi'yi'nshi'li'q degen ma'nisti an'lati'w ushi'n qollani'lg'an. Keyingi mi'sallardi'n' birinshisinde *Qazan* so'zi qalani'n' ati'n bildirse, yekinshi mi'saldag'i' *qazan* so'zi ku'ndelikli turmi'sta awqat asi'latug'i'n, u'y-ruwzi'gershilik buyi'mi'ni'n' atamasi'n an'latadi', al u'shinshi mi'saldag'i' *qazan* so'zi bolsa miyzan ayi'nda ku'tpegende keletug'i'n biymezgil suwi'q ma'nisin an'latadi'. Sonday – aq, aqi'rg'i' mi'salda qon'si' yellerdin' qalalari'ni'n' biri bolg'an *Hazar* atamasi'na yekinshi mi'salda *hazar* so'zi omonim boli'p tur ha'm wol azap, qi'yi'nshi'li'q degen ma'nisti an'lati'w ushi'n qollani'lg'an.

1. Go'zzal *tatar* muzasi'ni'n' ma'kani'na bul waqta,
Sazi'n' i'shqi' nda jan'adan a'wladlar ag'i'lmaqta.
(I.Yu. "Toqayg'a".)

2. Bunda sho'lrkegen sorlaq jerler,

Tatar suwsi'zli'qti'n' ashshi' azabi'n. (I.Yu. "Aral, Aral".)

Bunda omonim so'zler tatar so'zleri boli'p, wolardi'n' birinshisi millet atamasi'n bildirse, yekinshisi tat (feyil) so'zine -ar affiksinin' jalg'ani'wi' menen tartadi', azabi'n shegedi degen ma'nisti an'latiwshi' so'z payda boli'p tur.

1. Bir *u'rker* asti'nda tuwg'an doslari'm,

Zaman bersin quwat ilayi'm sizge. (I.Yu. "Qa'lemles doslari'ma".)

2. Su'ylinler ko'p bul wo'n'irde,

Ati'n' *u'rker* du'rlegende. (I.Yu. "Keshki in'irde qami's uri'qli'qtan".)

Keltirilgen mi'sallardag'i' omonim so'zler bular "*u'rker*" so'zi boli'p, wolardi'n' birinshisi "juldi'z" atamasi'n bildirip turg'an bolsa, yekinshi mi'salda "*u'rk*" so'zine -er affiksinin' jalg'ani'wi' menen ***u'rker*** so'zi payda boli'p , wol astrologoyali'q termin bolg'an "*U'rker*" so'zi menen omonim boli'p keledi. grammatikali'q omonim jasag'an.

I.Yusupov shi'g'armalari'nda omonimlardin' qollani'li'w wo'zine ta'n wo'zgeshelikke iye, yag'ni'y jumi'si'mi'zdi'n' tiykarg'i' maqseti boyi'nsha shayi'rdi'n' shi'g'armalari'n analiz yeter yekenbiz, omonimlardin' payda boli'wi'nda avtordi'n' ja'ne bir wo'zine ta'n wo'zgeshe usi'li'ni'n' guwasi' bolami'z. Mi'sali':

1. "Jazar yedim" dey bergenshe *jazayi'n*,

Bul waqi'ya bolg'an yedi *jaz ayi'n*. (I.Yu. "Watan topi'rag'i'".)

Bul jerde omonimlik qatardi' payda yetip turg'an so'zler "*jazayi'n*" so'zleri boli'p wolardi'n' birinshisinde *jaz* so'zine -ayi'n affiksinin' jalg'aniwi' menen tilek meylindegi feyil so'z jasali'p tur. Al, yekinshi mi'salda "*jaz*" so'zi "*ay*" so'zi menen dizbeklesip kelgen ha'm bul jerde omonimdi payda yetip turg'an qubi'li's: *ay* so'zine -in tarti'm affiksinen son' -da yag'niy wori'n sepliginin' affiksi jalg'anbag'anli'g'i'. Usi' sebepten bul jerde ayti'li'wi' birdey, jazi'li'wi' basqa bolg'an omofonlar jasalg'an.

Yendi to'mendegi mi'sallardi' tallap ko'reyik:

1. Jibin Bayan suli'w wo'rgen be deymen,
Abay yemes pe yeken nag'i's si'zg'ani'.

(I.Yu. "Suli'w yeken Alma atani'n' qi'zlari".)

2. Aydi'ni'na torala g'az qondi'ri'p,
To'rt tu'lik mal qaplap wo'rgen jerlerde.

(I.Yu. "Bir gezleri Berdaq ju'rgen jerlerde".)

Bul jerde omonimlik si'n'arlar "wo'rgen" so'zleri boli'p, birinshi mi'salda "wo'r" tu'bir feyilge -gen affiksinin' jalg'ani'wi' menen wo'rgen-belgisiz wo'tken ma'ha'l feyili jasalg'an. Al, yekinshi mi'saldi' yeki bag'darda tallaw mu'mkin. Birinshisi: shayi'r wo'zinin' qosi'qlari'nda buwi'n sanlari'ni'n' ten'ligin saqlaw maqsetinde ayiri'm so'zlerdi qisqarti'p qollanadi'. Sol si'yaqli' bul jerde de "worbigen" so'zin qi'sqarti'p qollang'an bolsa wol mallardi'n' tuwi'li'p, wo'sip - wo'rbigenin an'latadi'. Yekinshisi, bul so'z wo'rgen hali'nda tursa "jayi'lg'an" degen ma'nini an'latadi'. Sebebi mallardi'n' uli'wma ha'ywanatlar ya'ki qurt-qumi'ri'sqalardin' jayi'li'p ketiwine baylani'sli' "wo'rip ketti" so'z dizbegi qollani'ladi'. Usi' ko'z qarastan qarag'anda yekinshi bag'dar duri's dep yesaplaymi'z. Sebebi, bul so'zdin' aldi'ndag'i' "to'rt tu'lik mal qaplap" so'zleri menen dizbeklesip qollani'wi'na qarag'anda usi' pikir maqul dep woyleymi'z. Qay jag'i'nan ali'p qarag'anda da, bul so'z wo'z worni'nda ju'da sheberlik penen qollang'an ha'm birinshi mi'saldag'i' wo'rgen so'zi menen ayti'li'wi' da, jazi'li'wi'da birdey omonimlik qatardi' payda yetken. Di'qqatqa i'layi'q ta'repi sonda, bul yeki so'zdin' de tu'biri birdey "wo'r" so'zi ha'm feyil shaqabi'na tiyisli. Ja'ne de wolarg'a jalg'ang'an - gen qosi'mtasi' da birdey. Lekin payda bolg'an so'zlerdin' ma'nileri basqa-basqa. Yag'ni'y, birinshi mi'salda shash yaki jip-sabaqlardi' bir birine ayqasti'ri'p, suli'w ko'rinis payda yetiw ma'nisin tu'sinsek, yekinshi mi'salda jayi'li'w ya'ki wo'sip-wo'rbiw ma'nilerin tu'sinemiz. Bul sozler pa'ttin' almasi'p keliwi na'tiyjesinde ha'r tu'rli boli'p ayti'ladi' ha'm usi'g'an baylani'sli' omograflar boli'p yesaplanadi'.

Joqari'dag'i'dag'i'day mi'sallardi' ko'plep keltire beriwge boladi'. Uli'wma alg'anda jaz'iwshi'-shayi'rlari'mi'zdi'n' tilimizdegi omonim so'zlerdi qollani'w usi'li' ha'm jasaw sheberligi ha'rqi'yli'. Bul ma'selede wolardi'n' ha'r biri wozine ta'n usi'lda paydalani'p woti'radi'. Prozali'q shi'g'armalarda jaz'iwshi'larg'a' so'zlerdi yerkin qollani'wg'a, pikirdi tu'sindiriwge ken' mu'mkinshilik bar. Sonli'qtan da shayi'rlardi'n' omonim so'zlerdi jasaw wo'zgesheligi prozali'q shi'g'armalarg'a qarag'anda a'dewir wo'zgeshelikke, stilge iye boladi'. Wolar professional leksikadag'i' so'zlerden, dialektlik so'zlerdi a'debiy tildegi so'zler menen, shet tilinen kirgen so'zlerdi tildegi so'zler menen qatar qoyi'wi' arqali' ha'm so'zlerdin' grammatikali'q formalarin' wo'zgertip qollani'w arqali' omonim so'zlerdi payda yetip woti'radi'. Bul ma'selede wolardi'n' ha'r biri wozine ta'n usi'lda paydalani'p woti'radi'. Prozali'q shi'g'armalarda jaz'iwshi'larg' so'zlerdi yerkin qollani'wg'a, pikirdi tu'sindiriwge ken' mu'mkinshilik bar. Sonli'qtan da shayi'rlardi'n' omonim so'zlerdi jasaw wo'zgesheligi prozali'q shi'g'armalarg'a qarag'anda a'dewir wo'zgeshelikke, stilge iye boladi'.

Uluwmalasti'ri'p aytqanda, shi'g'armalarda tilimizdegi basqa da til birlikleri si'yaqli' omonim so'zlerdin' worni' ayri'qsha yekenligin ko'remiz. Sebebi, tilimizdegi formasi' ha'm ayti'li'wi' birdey bolg'an omonim so'zlerdin' ma'nileri ha'r qi'yli' ha'm ha'r qaysi'si'ni'n' ko'rkem shi'g'armalarda qollani'li'w wo'risi ha'rqi'yli'.

Juwmaq

Biz, bul pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zda omonim so'zler ha'm wolardi'n' stillik qollani'li'wi' haqqi'nda so'z yetip, ko'tergen ma'selemizdi I.Yusupovti'n' shi'g'armalari' tiykari'nda ashi'p beriwge ha'reket yettik. Jumi'si'mi'zda kirisiw, qaraqalpaq tilinde omonimler, I.Yusupov shi'g'armalari'nda omonimlerden' stillik qollani'li'wi' ha'm juwmaqlaw bo'limi dep bo'lip, usi' bag'darda jobalasti'rdi'q.

Jumi'si'mi'zdi'n' kirisiw bo'liminde temani'n' aktualli'g'i', maqset ha'm wazi'ypalari', metodologiyali'q tiykari' haqqi'nda ayti'p wo'ttik.

Jumi'si'mi'zdi'n' birinshi babi' qaraqalpaq tilinde omonimler dep atali'p, woni' to'mendegishe bo'limlerge bo'lip qaradi'q.

I.I. Omonimiya semantikali'q qubi'li's si'pati'nda

I.II. Omonimler ha'm ko'p ma'nili so'zler

I.III. Omonimlerden' tu'rleri

I.IV. Omonimlerden' aji'rati'wda konteksttin' a'hmiyeti.

Birinshi bo'limde omonimlerden' semantikali'q qubi'li's yekenligi, omonim so'zlerden' de basqa til birlikleri qatari'nda tildegi a'hmiyeti haqqi'nda ayti'p wo'ttik. Haqi'yqati'nda da omonim so'zler wo'zinin' ani'q semantikasi'na iye, belgili bir ug'i'mdi' an'latadi'.

1. *Qi'zg'i'sh* birtartari' wot qusap lawlap,

Jelbierer ko'rgennin' ko'z nuri'n awlap. (I.Yu. "Aktrisanin' i'g'wali".)

2. Ha'r *qi'zg'i'sh* wo'z ko'lin qori'r bul waqta,

Ha'r kim murap wo'zi suw ishken japqa. (I.Yu. "Aral elegiyalari'.)

Bul mi'sallardag'i' omonim so'zler *qi'zg'i'sh* so'zleri boli'p, wolardi'n' yekewi de wo'zinin' belgili bir ma'nisine iye. Birinshi mi'saldag'i' *qi'zgi'sh* so'zi kelbetlik so'z shaqabi'na tiyisli boli'p, tu'r-tu'sti yag'ni'y ren' ma'nisin bildirse, yekinshi mi'saldag'i' *qi'zg'i'sh* so'zi an' ma'nisin yag'ni'y qusti'n' bir tu'rin an'latadi'.

Yekinshi boliminde bolsa, omonim so'zlerdin' ko'p ma'nili so'zlerden ayirmashi'li'g'i', wolardi' aji'rati'p ali'wda nelerge itibar beriw kerek yekenligigine toqtali'p wo'ttik. Omonim so'zlerdin' ko'p ma'nili so'zlerden ayi'rmashi'li'g'i' sonda, ko'p ma'nili so'zlerdin' arasi'nda qandayda bir ma'ni jaqi'nli'g'i' seziledi ha'mde wolardi'n' biri, yekinshisinin' tiykari'nda yamasa ma'nisinin' ken'eyiwi na'tiyjesinde payda boladi'. Mi'sali':

1.Sert aytqanbi'z *ju'*zimiz shan' bolsa da,

Ar-nami'sti'n' tazali'g'i'n saqlawg'a. (I.Yu. "Jol samali".)

2. Ja'ha'ngir shah qayt i'raydan'n,

Arg'i' *ju'*zge si'yaysan'ba? (I.Yu. "Tumaris".)

Birinshi mi'saldag'i' *ju'*z so'zi adamni'n' *ju'*zi yag'ni'y bet ma'nisin an'latsa, yekinshi mi'saldag'i' *ju'*z so'zi da'ryani'n' arg'i' ta'repin an'lati'p tur ha'm bul birinshi mi'saldag'i' *ju'*z so'zinin' tiykari'nda payda bolg'anli'g'i'n tasti'yi'qlaw mu'mkin. Bul adamni'n'da da'ryani'n' da tek yeki *ju'*zi bolatug'i'nli'g'i'nan, ta'biyiy uqsasli'qtan kelip shi'qqan bolsa kerek.

Ushinshi bolim qaraqalpaq tilinde omonimlardin' qalayi'nsha klassifikaciyalari'wi'na arnaldi' ha'm omonim so'zlerdin' payda boli'wi'na qanday qubi'li'slar tiykar bolatug'i'nli'g'i'n so'z yettik. Bul bo'limde omonimlardin' tu'rlerge jikleniwin, omonimler haqqi'nda rus til biliminin' materiallari'na sali'sti'rmali' ra'wishte qarap wo'ttik ha'm omonimlardin' tu'rlerge bo'liniwinde rus til biliminde qaraqalpaq tiline sali'sti'rg'anda wo'zgeshe besinshi qubi'li's yag'ni'y omonimlik qatardi' payda yetip turg'an so'zlerdin' yekewi de shet tilinen kirgen so'zler ha'm wolar rus tilinde de jiyi qollani'latug'i'n ayri'm so'zler haqqi'nda ayti'p wo'ttik. Mi'sali': Bak (gol) – sudnoni'n' joqari' polubasi'ni'n' aldi'n'g'i' bo'limi, bak (fr) – suyi'qli'q quyi'p qoyatug'i'n u'lken i'di's. Reyd (angl) – ha'rekettegi quralli' ku'shlerdin' ku'tilmegen hu'jimi, reyd (gol)– suw ken'isligi. Omonimlardin' jasali'wi'ndag'I' bunday qubi'li's qaraqalpaq tilinde ushi'raspaydi'.

Birinshi bapti'n' son'g'i' to'rtinshi bo'liminde omonim so'zlerdi ko'p ma'nili so'zlerden aji'rati'wda ha'm wolardi'n' basqa da qa'siyetlerin ashi'p beriwde kontekstin' a'hmiyeti haqqi'nda aytip wo'ttik. Jazi'li'wi' ha'm ayti'li'wi' birdey bolg'an omonim so'zler so'ylew bari'si'nda ga'ptin' mazmuni'na ha'm intonaciyag'a qaray aji'rati'lsa jazi'wda tikkellei kontekstke su'yenemiz. Mi'sali':

1. Narkes kirpik qumar ko'zdin' alasi',

Qi'z wo'n'irin *jas* penen juwg'ani'n ko'rdim.

(I.Yu. A'jiniyazdi'n' monologi".)

2. Maqtumquli'ni'n' *jas* muzasi' qi'z boli'p boy jetken jer,

A'jiniyazdi'n' izi tu'sken ko'shelerin' teberik. (I.Yu. "Xorezmge".)

Birinshi mi'saldag'i' "jas" so'zi adamni'n' ko'z jasi'n an'latsa yekinshi mi'saldag'i' "jas" so'zi jasli'q da'wirdi an'lati'p tur. Bulardi'n' ayi'rmashi'li'g'i'n joqari'da ayti'p wo'tkenimizdey kontekstke su'yengen halda g'ana bilip ali'wi'mi'z mu'mkin.

Bo'limlerde ayti'lg'an pikirlerdi ko'rnekli tilshi ilimpazlardi'n' miynetlerine su'yengen halda, al mi'sallardi' I.Yusupov do'retiwshiligi mi'sali'nda da'lillewge ha'reket yettik.

Pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zdi'n' yekinshi babi' I.Yusupov shi'g'armalari'nda omonimlardin' stillik qollani'li'wi' dep atali'p, woni' to'mendegidey yeki bo'limge bo'lip qaradi'q:

II.I. Shi'g'arma ta'sirshen'ligin artti'ri'wda omonimlardin' xi'zmeti

II.II. I.Yusupov shi'g'armalari'nda omonimlardin' qollani'li'w wozgesheligi

Bul bapta I.Yusupovti'n' tilimizdegi omonim so'zlerden stillik maqsette qalayi'nsha paydalang'anli'gi'na ken' toqtaldi'q ham birinshi bolimde shi'g'armani'n' ta'sirshen'ligin artti'ri'w, wog'an emocionalli'q ku'sh bag'i'shlawda omonimlardin' xi'zmetine toqtali'p wo'ttik. Yekinshi bo'limde shayi'rdi'n' tilimizdegi so'zlerdi ma'nisin' wo'zgerip ketiwine ta'sir jasamay qayta wolardi' ko'rkemlew qurali' da'rejesinde qollana ali'wi', so'zlerdin' grammatikali'q formalari'n wo'zgertip qollani'wi' na'tiyjesinde tilimizde

omonimlik qatarlardi'n' ja'nede ko'beyiwine u'les qosqanli'g'i'n ayri'qsha atap wo'ttik.

Juwmaqlasti'ri'p aytqanda, omonim so'zler leksika tarawinda u'lken bir bo'lim si'pati'nda ayri'qsha a'hmiyetke iye. Tildin' rawajlani'wi' menen omonim so'zlerdin' payda boli'wi'nda da jan'a qubi'li'slar payda boladi'. Sol si'yaqli' qaraqalpaq tilinde de omonim so'zler da'wi'r talabi'na say u'lken obyekt si'pati'nda izertleniwdi talap yetetug'i'n ma'selelerdin' biri. A'sirese, frazeologoyali'q omonimler boyi'nsha bu'gingi ku'nge shekem arnawli' ilimiy izertlew jumi'si' ali'p bari'lmadi'. Tek g'ana M.Qudaybergenov ha'm J.Ta'ni'rbergenovlardi'n' "Qaraqalpaq tilinde feyil ma'nili frazeologoyali'q omonimler haqqi'nda"²⁷ ilimiy maqalasi'nda qaraqalpaq tilindegi feyil ma'nili frazeologiyali'q omonimlerdin' ma'nileri ha'm jasali'w jollari' u'renilgen. Bul tema aldag'i' waqi'tta u'lken ilimiy izertlew obyektine aylani'p wo'z na'tiyjesin ko'rsetedi degen u'mitte qalami'z.

²⁷ Ha'zirgi filologiya iliminin' a'hmiyetli ma'seleleri. No'kis. 2011.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar

Ilmiy miynetler

1. Аханов К. Қазақ тіліндегі омонімдер. Алматы, 1968.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. Нөкис, 1968.
3. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стильлеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
4. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. «Хәзирги қарақалпақ тили». Нөкис, 1979.
5. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. «Тил билимине кириспе». Нөкис, 1988.
6. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы, 1988.
7. Будагов Р.А. Введение в науку о языке, М. 1958.
8. Есемурат Бердимурат улы. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.
9. Миртожиев А. Ўзбек тилида полисемия. Тошкент, 1975.
10. Каримов И.А. Еркин Қарақалпақстан, 2000-жыл, 14-сентябрь.

So'zlikler

1. Ахманова О.С. Словарь омонимов русского языка. –М: Советская энциклопедия, 1974.
2. Белбаев М. Қазақ тілінің омонімдер сөздігі. Алматы, 1988.
3. Введенская Л.А., Колесников Н. П. Учебный словарь омонимов русского языка. –М: ИКЦ «МарТ», Ростов-на-Дону: Издательский центр «МарТ», 2005. // www.google.ru.org.wikipedia.//
4. Ким О.М. Словарь грамматических омонимов русского языка. –М, «АСТ», 2004. // www.google.ru.org.wikipedia.//
5. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982.

6. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. II том. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1984.
7. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. III том. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1988.
8. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. IV том. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1992.
9. Қарақалпақ тилисинонимлеринің қысқаша сөзлігі. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1990.

Ko'rkem a'debiyatlar:

I.Yusupov

1. Тумарис хәм басқа поэмалар. Нөкіс. «Қарақалпақстан», 1974.
2. Шығармаларының еки томлығы. I-II том. Нөкіс. «Қарақалпақстан», 1979.
3. Дузлы самаллар. Қосықлар. Нөкіс. «Қарақалпақстан», 1988.
4. Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы. I-II том. Нөкіс. «Қарақалпақстан», 1992.
5. Беглигинди бузба сен. Қосықлар. Нөкіс. «Қарақалпақстан», 1995.
6. Бұлбил уясы. Қосықлар хәм поэма. Нөкіс. «Билим», 1997.
7. Өмир саған ашықпан. Сайланды шығармалары. Нөкіс. «Қарақалпақстан», 1999.
8. Хәркимнің өз заманы бар. Қосықлар хәм қысса. Нөкіс. «Қарақалпақстан», 2004.